

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Český jazyk

Mgr. Jan Chromý

Teorie psaného jazyka
Theory of Written Language

Disertační práce

vedoucí práce: prof. PhDr. Petr Mareš, CSc.

2010

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Jan Chromý

Věnování

... české lingvistiky...

„Live long and prosper!“

Poděkování

Chtěl bych mnohokrát poděkovat vedoucímu práce prof. Petru Marešovi za jeho ochotu a vstřícnost, s níž mi byl při psaní této práce vždy nápomocen.

Dále děkuji svým přátelům Evě Lehečkové a Jiřímu Januškovi za cenné připomínky a intelektuálně stimulující diskuse.

Mé díky patří i Tereze Hadravové, která mě přivedla ke zkoumání synestézie, a Filipu Smolíkovi, který mě seznámil s psycholingvistikou.

Chtěl bych poděkovat rovněž newyorskému antikvariátu Mercer Street Books & Records, kde jsem narazil na knihu Victora H. Yngveho; několika restauračním zařízením, v nichž se často v tu nejneočekávanější chvíli zrodila nejedna myšlenka obsažená v této práci; všem členům Pražského lingvistického čtverečku, resp. konkurenčního Pražského lingvistického kosočtverce, za vždy velmi inspirativní a obohacující setkání.

V neposlední řadě bych chtěl vyjádřit svůj dík své rodině za podporu a Johance za to, že to se mnou vydržela.

Obsah

Prohlášení	2
Věnování.....	3
Poděkování.....	4
Obsah	5
0. Předmluva	7
1. Východiska práce	8
1.1. Lingvistika jako věda.....	8
1.2. Lingvistika a jiné vědy.....	11
1.3. Konstrukce „jazyka“	13
1.3.1. Konstrukce jazyka v tradiční české lingvistice.....	13
1.3.2. Konstrukce jazyka z reálné komunikace	16
1.4. Formulace lingvistických poznatků	18
1.5. Závěr	19
2. Neempirické uvažování o psaném jazyku.....	20
2.1. O co půjde?	20
2.2. Pojetí psaného jazyka.....	20
2.2.1. Pojetí fonocentrická.....	21
2.2.2. Pojetí akcentující rovnoprávnost psaného a mluveného jazyka.....	32
2.3. Co si z toho odnést?.....	44
3. Empirické uvažování o psaném jazyku.....	46
3.1. O co půjde?	46
3.2. Gramotnost	46
3.3. Text.....	49
3.4. Psaní	52
3.4.1. Metody zkoumání psané produkce	52
3.4.2. Modely psané produkce	55
3.4.3. Vybrané výzkumy produkce psaného jazyka	58

3.5. Závěr	60
4. Stylotvorné faktory při produkci psaného textu.....	62
4.1. O co půjde?	62
4.2. Stylotvorné faktory v české lingvistice	62
4.3. Problémy uvedených pojetí.....	71
4.4. Jak dále rozvíjet koncepci stylotvorných faktorů?	74
4.5. Experiment: Připravenost a nepřipravenost v psané produkci	75
4.5.1. Účastníci.....	75
4.5.2. Metoda.....	75
4.5.3. Výsledky	76
4.5.4. Diskuse	77
4.6. Závěr	77
5. Synestézie a psaný jazyk	79
5.1. O co půjde?	79
5.2. Obecně o synestézii.....	79
5.3. Specifika synestézie	81
5.4. Jak vzniká synestézie?	83
5.5. Jazykové synestézie	84
5.5.1. Jazykové jednotky > barvy.....	84
5.5.2. Faktory zbarvení grafémů a číslic.....	86
5.5.3. Faktory zbarvení slov	87
5.5.4. Jazykové jednotky > chutě.....	88
5.6. Jak může souviset výzkum synestézie s lingvistikou?.....	90
6. Závěr.....	92
Bibliografie	94
Abstrakt v českém jazyce	102
Abstrakt v anglickém jazyce.....	103

0. Předmluva

Název předkládané práce je poněkud všeobjímající. Rád bych již na začátku zdůraznil, že se zde nebudu pokoušet vytvořit novou teorii psaného jazyka, která by měla za cíl konkurovat teoriím předchozím, či je dokonce překonávat. Půjde mi zde o něco jiného. Budu se snažit poukazovat na jevy, které by nová teorie psaného jazyka měla být schopna zachytit, a také se budu pokoušet vymežit a na konkrétních jevech explikovat určité meta-principy, které musí stát v základu této teorie.

Práce je rozdělena na pět více či méně samostatných kapitol. V první kapitole představuji východiska celé práce a snažím se vymežit základní principy, na kterých je závislý výklad v kapitolách dalších. Druhá kapitola je věnována neempirickým přístupům k psanému jazyku a snaží se představovat vybraná pojetí psaného jazyka a kriticky reflektovat jejich teoretický dosah. Ve třetí kapitole se zabývám vybranými empirickými přístupy k psanému jazyku a snažím se ukázat, jakým způsobem mohou konkrétní empirická zkoumání a empiricky založené poznatky pomoci při vytváření teorie. Čtvrtá kapitola podává kritický přehled koncepce stylových faktorů v české a slovenské lingvistice. V její druhé části se pak pokouším na příkladu konkrétního experimentu zabývajícího se stylovými faktory připravenost a nepřipravenost nastínit možnosti validnějšího a reliabilnějšího přístupu k tomuto problému. Pátá kapitola je věnována problematice synestézie v souvislosti s psaným jazykem – snažím se tak propojit výzkumnou oblast, která by z hlediska autonomní lingvistiky byla považována za ne-lingvistickou, s výsostně lingvistickými problémy.

Některé části této práce se opírají o předchozí publikované výstupy. Pasáž o přístupu Josefa Vachka v základních vychází z mého dříve publikovaného článku *Vachkovo pojetí psaného jazyka v kontrastu s běžnou (nejen internetovou) komunikací* v časopise *Čeština doma a ve světě* (2006, s. 53–57). Pátá kapitola je založena na mé přehledové studii *Synestézie a její lingvistické aspekty*, která vyšla v *Československé psychologii* (2010, s. 381–390).

Část první kapitoly této práce vyšla pod názvem *O čem právě přemýšlím aneb Linguistics as a science?* v prvním čísle časopisu *Studie z aplikované lingvistiky* v roce 2010.

1. Východiska práce

„Když už se inspirujeme postupy některých přírodních věd, ideální objekty (konstrukty), modely bytují jen v říší idejí, nedají se – striktně řečeno – popsat, dají se ovšem – a jinak to ani není možné – (myšlenkově) konstruovat; a to se v oněch vzorových vědách neděje samoúčelně, nýbrž právě jako způsob, jak porozumět realitě, vysvětlit ji (pomocí nemožného osvětlit reálné – Ashby). Při takovém konstruování se přijímají jisté abstrakční, idealizační předpoklady. V lingvistice však zatím nejsme zvyklí na to, že mezi takovými ideálními entitami a realitou musí být stanovena, ‚proložena‘ řada konkretizačních kroků.“ (Novák, 2010, s. 304)

1.1. Lingvistika jako věda

Chceme-li dělat seriózní vědeckou činnost, měli bychom začít tím, že si ujasníme nejzákladnější předpoklady a principy, ze kterých vycházíme. Pro tuto práci je klíčové pojetí lingvistiky jako vědy v užším slova smyslu, tedy jako „vědy“, jak je chápána v rámci přírodních věd. Takové pojetí není podle mého soudu průlomové či revoluční (řada lingvistických prací, zejména psycholingvistických či neurolingvistických, by z hlediska přírodních věd nepochybně obstála), na druhou stranu však ani standardní, obecně přijímané.

Půjde mi zde tedy o to, explicitně vyjádřit určité předpoklady, které by měla lingvistika naplňovat. Inspirací mi v tomto přístupu byla (především) podnětná, byť v něčem radikální kniha Victora H. Yngveho *Linguistics as a science* (Yngve, 1986).

Yngve, původním zaměřením fyzik, se nejprve snaží analyzovat nejzákladnější předpoklady (především strukturalistické) lingvistiky. Všimá si, že tyto předpoklady jsou často značně problematické – jako jeden z příkladů uvádí sám předpoklad „jazyka“ jakožto abstraktního systému. Yngve, vycházející především z četby Ferdinanda de Saussura a Leonarda Bloomfielda, doslova říká: „We can thus conclude that language is not something that can be studied scientifically in any strict sense, for its objects have no independent reality; and it is not an abstraction or model or theory of anything, for there is nothing for it to be an abstraction, model, or theory of. [...] Linguistic objects still seem very real to us, but it is an illusion.“¹ (s. 16). Podobně se vztahuje i k otázce znakovosti jazyka: „Although this semiotic view of language is widely held among modern linguists [...] still we cannot find a scientific justification here for assuming objects conceived as signs. In fact, in a theory of knowledge, signs and their sounds and meanings are explicitly not objects given in advance that can be studied through the senses like

---

¹ „Z toho vyplývá, že jazyk není něco, co by mohlo být přísně vzato vědecky studováno, protože jeho jednotky (objekty) nejsou nezávisle reálné. Jazyk není abstrakcí, modelem či teorií něčeho, protože není nic, čeho by abstrakcí, modelem či teorií být mohl. [...] Jazykové jednotky (objekty) se nám sice zdají velmi reálné, jde však o iluzi.“ [překlad JCh.]

the objects of study of the other sciences. They are not objects in the real world at all. They are treated not as objects to be known scientifically but rather as part of the means of knowing.² (s. 21).

Jinými slovy, Yngvemmu na tradiční lingvistice vadí to, že vychází od apriorní postulace určitých teoretických předpokladů, které se podle něj neopírají o jazykovou realitu, resp. reálné fungování komunikace. Problematičnost takového pojetí lingvistiky vysvitne ze srovnání s tím, z jakých předpokladů vychází přírodní vědy. Yngve píše: „Thus a science works with only a bare minimum of assumptions, building the rest on the solid support of observational evidence. In the more highly developed sciences, the assumptions implicit in the practice of working scientists are of the most general sort. To put it roughly, these are (1) that there is a world out there to be studied, (2) that it is coherent, so we have a chance of finding out something about it, (3) that we can reach valid conclusions by reasoning from valid premises, and (4) that observed effects flow from immediate causes (where there’s smoke there’s fire).“³ (s. 8) Z toho Yngvemmu vyplývá, že přístup vědy v užším, přírodovědném slova smyslu a tradiční lingvistiky je principiálně odlišný: zatímco lingvistika vychází od apriorně postulovaných teorií (resp. teorie jsou primární, observace/materiál sekundární), vychází věda (v přírodovědném slova smyslu) od reality, přičemž teorie nejsou postulovány apriorně, ale striktně na základě observace, která je primární (Yngve říká: „Theories in this sense are not wild guesses. They are only proposed with data in view, and they meet their test against data.“⁴ s. 7).

Tradiční pojetí lingvistiky tak Yngvemmu nevyhovuje – netvrdí však přímo, že by bylo nesmyslné, ale pouze, že je nevědecké. Navíc je podle něj tradiční pojetí lingvistiky s pojetím vědeckým neslučitelné, je třeba zvolit jedno z nich: „We will finally have to choose between a philosophical linguistics and a scientific linguistics, that is, between a grammatical linguistics that studies language in the logical domain and cannot be scientific, and a scientific linguistics that studies the

---

² „Přestože je takové sémiotické pojetí jazyka mezi moderními lingvisty značně rozšířeno [...], stále nemůžeme nalézt vědecké ospravedlnění pro nazírání předmětů jako znaků. V teorii poznání znaky a jim příslušející zvuky a významy výslovně nejsou předem danými předměty, které mohou být studovány pomocí smyslů podobně jako předměty jiných věd. Nejde o předměty reálného světa. Nepracuje se s nimi jako s předměty, které je možné vědecky poznávat, ale spíše jako s určitými nástroji tohoto poznávání.“ [překlad JCh.]

³ „Věda tak pracuje s naprostým minimem předpokladů a zbytek staví na základě pevné opory v observační evidenci. V rozvinutějších vědách jsou v praxi implicitně přítomné předpoklady velice obecné. Ve zkratce jde o to, že (1) je zde svět, který můžeme studovat, (2) je tento svět koherentní, a proto máme šanci o něm něco zjistit, (3) můžeme dosáhnout platných závěrů vyvozováním z platných premis a (4) pozorované výsledky vyplývají z bezprostředních příčin (tam, kde je kouř, je i oheň).“ [překlad JCh.]

⁴ „Teorie v tomto smyslu nejsou divokými odhady. Jsou navrhovány pouze s ohledem na data a jsou testovány na základě dat.“ [překlad JCh.]

phenomena as aspects of nature in the physical domain, for efforts to do both at the same time are incoherent and lead to fallacies.⁵ (s. 34).

Yngve si vybírá pojetí, které má vyhovět požadavkům přírodních věd, nebo přesněji, které je koncipováno tak, aby *bylo* jednou z přírodních věd (později ho označuje přímo jako „hard-science linguistics“, Yngve, 2004). Co to přesně znamená? V první řadě jde o to, že „all theoretical statements must be supported by evidence from the senses or on the basis of valid reasoning from the results of evidence from the senses.“⁶ (Yngve, 1986, s. 45). Zároveň z výše řečeného vyplývá, že hlavním předmětem zájmu v tomto pojetí lingvistiky nemůže být „jazyk“ – pro Yngveho jsou to „lidé“, a to především z hlediska jejich komunikace: „Such a linguistics would be a human linguistics rather than a linguistics of language. It would seek a scientific understanding of how people communicate.“⁷ (s. 38).

To vše se zdá být prosté a jednoduché. Jak to ale vypadá v konkrétní lingvistické praxi? Jestliže musí být všechna teoretická tvrzení založena na „smyslových poznatcích“, musíme vycházet především od reálné komunikace reálných jedinců. Zároveň však musíme mít aparát, jak tuto komunikaci uchopit. Yngve za tímto účelem zavádí řadu pojmů (komunikující individuum, spojení, participant, konstituent) a procedur, které dávají dohromady instrumentaci k možnostem zobecňování.

Uvedl jsem, že Yngveho kniha mi byla inspirací. To však neznamena, že s ní pracuji jako s teoretickým podkladem této práce. Yngveho pojetí lingvistiky je totiž v mnoha směrech upřílišně radikální. V první řadě si nemyslím, že by pojem „jazyk“ nebyl abstrakcí, teorií nebo modelem něčeho, resp. že jazyk nemodeluje žádnou konkrétní entitu. Vytvořit teorii zcela bez ohledu na materiál, v tomto případě bez ohledu na reálnou komunikaci, není dost dobře možné. Existují určité hranice: materiál, s nímž lingvistika pracuje, má vždy určitý (byť v některých případech třeba i relativně malý) vliv na to, jak vypadá lingvistická teorie. Jinými slovy, nezohledňování materiálu je spíše otázkou míry a způsobu, než otázkou ano – ne.

Mluvíme-li o jazyku, vždy se nějak opíráme o reálnou komunikaci – byť je samozřejmě problém v tom, jakým způsobem. A tady tkví základní problém: není spojen s pojmem „jazyk“ jako

---

⁵ „Nakonec budeme muset volit mezi filozofickou lingvistikou a vědeckou lingvistikou, tj. mezi gramatickou lingvistikou, která studuje jazyk v logické doméně a nemůže být vědecká, a vědeckou lingvistikou, která studuje fenomény jako aspekty přírody ve fyzikální doméně, protože snaha dělat obojí ve stejnou chvíli je nekoherentní a vede k falaciím.“ [překlad JCh.]

⁶ „Všechna teoretická tvrzení musí být podpořena smyslovou evidencí nebo na základě validního vyvozování z výsledků smyslové evidence.“ [překlad JCh.]

⁷ „Taková lingvistika by byla lidská lingvistika spíše než lingvistika jazyka. Snažila by se o vědecké pochopení toho, jak lidé komunikují.“ [překlad JCh.]

takovým, ale s naším lingvistickým konáním. Jazyk je určitý konstrukt a je třeba být si vědom, jakým způsobem je v aktuálních kontextech (např. v různých pojetích lingvistiky) vztažen k realitě. Ještě přesněji (postmoderně) bychom mohli říci, že „nálepkou ‚jazyk‘ se označují různé příklady konstruktů, které se různými způsoby vztahují k různým realitám.“ Mluví-li Yngve o nemožnosti studia „jazyka“ (v užším smyslu) vědecky, naráží podle mého názoru právě na potenciální mnohost realit a mnohost pohledů na tyto reality. Tyto dvě mnohosti totiž prakticky vylučují objektivnost lingvistických soudů o „jazyce“, což umožňuje paralelní existenci více nebo méně nekompatibilních lingvistických směrů (extrémním případem může být např. generativní a konstrukční gramatika). Tento problém však není neřešitelný, resp. je řešitelný i jinak než vyloučením pojmu „jazyk“ z našeho lingvistického zkoumání. Jsme-li si totiž mnohostního problému vědomi a je-li o toto vědomí opřena i naše aktuální lingvistická práce, platí, že jazyk vědecky zkoumat můžeme – nejenže je totiž abstrakcí, teorií či modelem něčeho, ale navíc i velmi dobře víme čeho, víme, jaké máš náš pohled omezení a jaké výhody, na jakém základě stojí.

Pojem (resp. pojmy) „jazyk“ zde tedy nezavrhuji, ale v práci s ním (s nimi) vyzývám k opatrnosti, která je ostatně nutná při vědecké práci s jakýmkoli komplexnějším pojmem. Zároveň považuji za klíčovou Yngveho představu toho, že bychom se měli opírat především o „smyslové poznatky“, o reálnou komunikaci reálných jedinců. Komunikací zde myslím vlastně jakoukoli interakci, kde hraje roli jazyková složka. Řadím sem např. konverzace, telefonní hovory, psané projevy, ale i takové interakce, jako jsou elicitace jazykového materiálu v kontrolovaném experimentu. Komunikace tedy není vymezena na základě aspektů, jako jsou médium komunikace, časoprostorový souvýskyt dvou či více mluvčích, či dokonce přirozenost a běžnost. Selsky řečeno, kde používáme „jazyk“, tam komunikujeme.

Naše teorie by měla poznatkům založeným na reálné komunikaci odpovídat, resp. alespoň nestát v rozporu s nimi (jakmile je naše pozorování v rozporu s teorií, je problém v teorii, nikoli v poznatcích) – přesněji, musí být vystavěna na základě těchto poznatků. Jinými slovy, komunikace je vždy primární, zatímco „jazyk“ (at' už jakýkoli) je sekundární. Tuto zásadu budu dále označovat jako „princip primárnosti komunikace“.

1.2. Lingvistika a jiné vědy

Jestliže přijmeme Yngveho pojetí lingvistiky jako vědy, jejíž snahou je dojít k porozumění tomu, jak lidé komunikují, musíme počítat s tím, že s tradiční „autonomní lingvistikou“ nemůžeme vystačit. Je totiž zjevné, že se na mezilidské komunikaci podílí faktory, které autonomní lingvistika ze svého zájmu (více nebo méně, v závislosti na konkrétní variantě – srov. kodaňskou školu oproti pražské) vylučovala, předně faktory, které můžeme nazvat psychologické a sociální. Chceme-li porozumět mezilidské komunikaci, musíme do našeho pojetí lingvistiky být schopni integrovat všechny potenciální faktory tuto komunikaci ovlivňující.

To je samozřejmě úkol takřka sisyfovský – potenciálním faktorem může být cokoli (srov. kapitolu věnovanou produkci psaného textu). Je však jasné, že některé faktory mají roli zásadnější než jiné a některé faktory jsou jen zcela potenciální (např. úroda kokosových ořechů na

neobydleném ostrově v Tichém oceánu pravděpodobně nebude mít vliv na komunikaci orlickoústecké matky s dcerou o nepříliš dobrém školním prospěchu).

Jako velmi výhodné se mi proto zdá pracovat s pojmem „přirozený systém“ (angl. „natural system“, česky dříve též „přirozená soustava“). Ashby (Ashby, 1965, s. 117) uvádí, že např. „fyziolog dnes nemůže jako o objektu svého pozorování uvažovat o mozku ve vší jeho složitosti, počínaje atomovou strukturou a konče psychoanalytickými procesy. Pro své pozorování si musí vybrat pouze nepatrnou část nebo nějaké určité hledisko. Určení ‚soustavy‘ je ve skutečnosti operací výběru nějaké části z celku.“ Důležité je pak podle Ashbyho vybrat „přirozenou část celku“, tedy přirozený systém: „Přirozená soustava (vybraná z některé velké soustavy) je takovou množinou proměnných, že v oboru této množiny je mezi jednotlivými proměnnými značné množství vazeb; množství vazeb mezi touto množinou a ostatními množinami je však veličinou menšího řádu.“ Vymezení přirozeného systému nám tedy umožní pozorovat užší a vcelku uzavřenou oblast proměnných. Zcela prakticky to pak znamená, že v našem zkoumání nemusíme počítat s proměnnými, které nejsou součástí přirozeného systému, tj. s těmi, které mají na proměnné v rámci námi vymezeného systému vliv pouze potenciální nebo jen zcela nepřímý, zprostředkovaný (pokud by například byla výše uvedená matka z Ústí nad Orlicí světově významnou investorkou v oblasti výroby a prodeje kokosového mléka, mohlo by to mít na její komunikaci vliv, avšak pouze zprostředkovaně: odrazilo by se to například na jejím psychickém rozpoložení atd.).

To je zásadní věc – z nekonečného počtu proměnných, které na sebe mohou při mezilidské komunikaci vzájemně působit, se můžeme zabírat pouze jejich relativně omezeným (byť i tak vysokým) počtem. Přesný výčet proměnných samozřejmě záleží na našem aktuálním výzkumném zájmu. Proměnné, jak bylo řečeno, mohou být nejrůznějšího charakteru, nejen ryze „jazykové“, je tedy potřeba počítat s tím, že lingvistika jakožto věda zabývající se komunikací musí být schopna integrovat poznatky, metody, přístupy z dalších, souvisejících disciplín, jako jsou psychologie, sociologie, antropologie, kognitivní vědy atd. – vždy samozřejmě s ohledem na aktuální výzkumný zájem a daný přirozený systém.

Je myslím dobré dodat, že tento způsob redukce počtu proměnných může být zrádný, jelikož není arbitrární. Jinými slovy, přirozený systém nemůžeme vymezit libovolně, ale musíme se přitom řídit realitou: musí platit, že oblast proměnných, které jsme vymezili, je relativně uzavřená. Pokud se ukáže, že existuje velké množství proměnných, které do vymezeného systému neřadíme, ale které jsou v korelacích s jinými proměnnými v rámci onoho systému, je systém vymezen špatně: vystavujeme se totiž jistotě nekontrolovatelného a neuvědomovaného zkreslení našich poznatků.

Tuto zásadu budu dále nazývat „princip přirozenosti systému“.

1.3. Konstrukce „jazyka“

Nyní obraťme svou pozornost ke konstruování pojmu „jazyk“. Na rozdíl od Yngveho považují „jazyk“ za vhodný pojem, se kterým v lingvistice můžeme pracovat, avšak pouze za těch okolností, jsme-li si vědomi, jakým způsobem je konstruován. Způsobem konstrukce zde nemyslím její popis. Jde mi zde především o to, s čím počítáme jako „konstrukčními jednotkami“ a jak spolu tyto jednotky souvisí.

V první řadě se musíme vyrovnat s problémem, jak usouvztažnit „jazyk“ a reálnou komunikaci. Vymezili jsme princip primárnosti komunikace, tj. řekli jsme, že komunikace je pro nás v tomto vztahu primární, jazyk sekundární. Tím, že zobecňujeme to, co sledujeme na komunikaci, získáváme konstrukci jazyka. Abychom se pokusili navrhnout, jak tuto konstrukci udělat, podívejme se na to, jak je tomu v soudobé české lingvistice.

1.3.1. Konstrukce jazyka v tradiční české lingvistice

Česká lingvistika standardně pracuje s něčím, co bych nazval „varietová konstrukce jazyka“. Jako ústřední bod svého popisu staví varietu (ať už jde o spisovnou češtinu, obecnou češtinu, určité nářečí, argot nebo slang). S konkrétními prostředky se pracuje jako se sekundárními, je o nich uvažováno až na základě toho, do jaké spadají variety.

Srov. v tomto ohledu popisy české gramatiky, například *Mluvnici češtiny 2*. Např. pojednání o formální morfologii v této knize je ohraničeno tak, že se jedná o popis „tvarového systému (paradigmatiky) současného spisovného jazyka“ (s. 6). Primárně se tedy stanovilo, kterou varietu bude kolektiv autorů zpracovávat, teprve sekundárně se přešlo k analýze konkrétních prostředků.

Jaké jsou problémy spojené s tímto typem konstrukce jazyka?

1. Konstrukce je v konfliktu s principem primárnosti komunikace. Variety jsou ze své podstaty nadindividuální, to je však v nesouladu s tím, že různí mluvčí vnímají a používají určité prostředky různě. Běžně se objevují případy, kdy se mluvčí jednoho jazyka neshodnou na tom, jak vnímají konkrétní jevy a jak s nimi pracují (ať už se jedná o význam, o adekvátnost v rámci určitého projevu, o způsob ohýbání apod.).

Z nejpatrnějších příkladů uveďme např. tvar *dvěmi*, který někteří mluvčí (alespoň podle mé zkušenosti) považují za stylově vyšší, formální, používají ho v oficiálních komunikačních situacích, zatímco jiní ho odsuzují jako hyperkorektní, nesprávný, nespisovný. V rovině významové je zajímavé např. přídavné jméno *zvrubný* (interpretováno buď jako „povrchní, letmý“, nebo jako „podrobný, do hloubky jdoucí“ – na tento významový rozdíl upozornil v referátu na workshopu Žďárek v roce 2003 Jiří Januška). V rovině gramatické uveďme známý příklad slovesa *soustředit se*, které někteří mluvčí považují za dokonavé, jiní za nedokonavé (srov. časté výskyty tvarů typu *budu se soustředit*) – srov. o tom článek Luboše Veselého (Veselý, v tisku). Podobných příkladů bychom mohli uvést ještě řadu.

Uvedené případy bychom mohli chápat jako konvencionalizované – ve slovnících bychom u nich měli uvádět dva rozdílné významy, resp. různé stylové hodnoty (v případě *dvěmi*). Jde však o „třešničky na dortu“ – neshoda

v nazírání jednotlivých jazykových jevů je podle mého názoru všeprostopující a troufám si tvrdit, že je přítomna i v odborné terminologii.

Pracujeme-li s varietami jako s primárními entitami, můžeme jen stěží zohledňovat rozdílné vnímání a používání určitých prostředků. Je tomu právě naopak: musíme přistoupit k (větší či menší) generalizaci nebo k tomu, že se prostě určité způsoby chápání a užívání určitých prostředků nebudou považovat za relevantní. To je v konfliktu s principem primárnosti komunikace. Při práci s varietami tak nutně zakrýváme důležité aspekty reálného fungování komunikace.

2. Konstrukce odporuje představě variet jako přirozených systémů. Vymezení určité variety a soustředění se na ni má stejný důvod, jaký jsme výše uváděli pro vymezení přirozeného systému. Omezíme tím počet proměnných, se kterými operujeme. Problém však tkví v tom, zda jsou vymezené variety skutečně přirozené systémy, anebo pouze zdánlivě.

Vymezené variety mohou mít shodné prvky. Podíváme-li se například na to, jak se obvykle konstruuje spisovná a obecná čeština, můžeme dokonce konstatovat, že shody kvantitativně převažují nad rozdíly (to je ostatně opakovaně zmiňováno i v odborné literatuře – srov. mj. Bermel, 2000). Jinými slovy, dva systémy stejného druhu mají obrovský průnik: to už samo o sobě odporuje představě variet jako přirozených systémů, protože většina proměnných je oběma systémy sdílena a tyto systémy tak nejsou ani trochu uzavřené. Jsou zde navíc i zcela praktické problémy: Jestliže máme dvě množiny prostředků a většina těchto prostředků je v průniku obou množin, znamená to například, že použití určité variety v textu posuzujeme pouze z prostředků neprůnikových, speciálních. Tyto prostředky však v rámci těchto variet mohou být periferní. Například z věty *Liboš byl včera na snídani v biomarketu*. nepoznáme, v jaké varietě je vytvořena. Z věty *Dnové noví přicházejí, husité se tomu smějí*. je jasné, že jde o spisovnou češtinu, zároveň však (alespoň podle mého povědomí) spíše o prostředky periferní než centrální. Budeme-li pak poznatky o spisovné češtině čerpat z druhé věty, mohou být naše závěry nepřesné a zavádějící.

„Přirozenost“ variet je však zpochybněna nejenom tím, že může být velké množství jednotlivých prostředků v průniku různých variet, ale rovněž tím, že prostředky jednotlivých variet mohou být v četných vztazích mezi sebou. Srov. v této souvislosti české věty a) *Starý pán Jiří se opil a koukal se na nebe s hvězdama*. b) *Starej Jura se vožral a čuměl na nebe s hvězdama*. c) *Starý pán Jiří se opil a díval se na nebe s hvězdami*. d) *Starej Juras se vopil a zíral na nebe s hvězdama*. e) *Staré Jirka se opil a kókal na nebe s hvězdama*., které označují stejnou skutečnost a které poukazují na vztah různých prostředků patřících do různých variet (např. *opil – vopil – vožral; koukal – zíral – díval se – čuměl – kókal; starý – starej – staré; Jiří – Jura – Juras – Jirka; hvězdami – hvězdama*).

3. Variety sugerují představu vnitřní hodnotové (resp. významové v nejšířším slova smyslu) homogenity. Prostředky, které jsou zařazeny pod určitou varietu, však stejnou hodnotu mít nemusí (například může být určitý prostředek v určitých typech projevů akceptovatelnější než jiný, ačkoliv oba prostředky spadají do jedné variety, jejíž užívání se v tomto typu projevů obecně

nepovažuje za adekvátní). To se v české lingvistice obvykle řeší tím, že se variety dále stratifikují, tedy že se vlastně vytváří určité „subvariety“ (např. „stylové vrstvy“, „styly“, „funkční jazyky“ apod.). Tím se ale problém neodstraní, protože předpoklad vnitřní homogenity se posune pouze o úroveň níže. Problém, na který zde narážíme, je totiž spjat s představou, že jednotlivé prostředky mají (synchronně) konstantní, statickou hodnotu. Hodnota prostředku je však dána komunikačně: Srov. zde práci Penelope Eckertové, která poukazuje na to, že „the meanings of variables are not precise or fixed but rather constitute a field of potential meanings – an indexical field, or constellation of ideologically related meanings, any one of which can be activated in the situated use of the variable. The field is fluid, and each new activation has the potential to change the field by building on ideological connections.“⁸ (Eckert, 2008).

4. Dobová zakotvenost konstrukce. Variety, o kterých se v české jazykové situaci mluví, byly jakožto lingvistické konstrukty vytvořeny v jiné jazykové situaci, než je ta dnešní. I kdyby v době svého vzniku jazykovou situaci vystihovaly dobře, neznamená to, že dobře vystihují jazykovou situaci dnešní. Variety, s nimiž pracujeme, jsou tedy předem dané kategorie, nikoliv kategorie, které byly vytvořeny za účelem popisu stávající jazykové situace.

5. Paradigmatická zakotvenost konstrukce. V české lingvistice užívané variety vznikly v rámci jiného lingvistického paradigmatu, než je to současné (resp. než jsou ta v současnosti praktikovaná). Z toho vyplývají problémy při konfrontaci vymezených variet s problémy, kterým se dříve lingvistika nevěnovala, nebo které pro ní nebyly zásadní (např. střídání kódů, psycholingvistickými aspekty řečové produkce a recepce, jazyková akomodace apod.).

6. Ontologizace variet. Variety či „jazyk“ obecně mají tendenci být (snad i bezděčně) chápány jako něco objektivně daného, reálně existujícího. V tomto smyslu můžeme mluvit o ontologizaci variet (srov. ontologizace pojmu systém – Kořenský, 1991; Čech, 2005), která má za následek, že o otázce přirozenosti jednotlivých variet obvykle ani nepřemýšlíme a neprověřujeme jejich funkčnost a výhodnost pro naši lingvistickou práci, že je prostě bereme jako něco, s čím operovat musíme, a navíc, u čeho při našich operacích začínáme.

7. Nesoulad ve vymezeních. Lingvisté se obvykle nejsou schopni shodnout na tom, jak jednotlivé variety vymežit. Charakteristické je, že spory počínají už u základní otázky, co ještě může být varieta a co už ne. Většina lingvistů například považuje za varietu obecnou češtinu, ale i její „varietovost“ bývá zpochybňována. Například Daneš (1995) mluví o tom, že jde pouze o „soubor nespisovných hláskových podob a morfologických tvarů“, nikoliv o autonomní systém.

---

⁸ „Význam proměnných není přesný nebo fixovaný, ale spíše se vytváří pole potenciálních významů – indexikální pole nebo konstelace ideologicky příbuzných významů, z nichž každý může být aktivován v situovaném užití proměnné. Pole je proměnlivé a každá nová aktivace má potenciál změnit toto pole na základě ideologických vztahů.“ [překlad JCh.]

1.3.2. Konstrukce jazyka z reálné komunikace

Z výše uvedených důvodů nepovažuji varietovou konstrukci jazyka za vhodnou. Základní pro nás je, aby konstrukce naplňovala princip primárnosti komunikace a princip přirozenosti systému. Jako vhodné se mi pro tyto účely v tuto chvíli zdá vzít si jako základní jednotku „komunikační prostředek“: odtud možné pojmenování „prostředková konstrukce jazyka“.

Pod „komunikačním prostředkem“ mám na mysli víceméně nejrozumnější jednotky jazyka, přičemž nejrozumnější mi připadá pracovat s „konstrukcemi“ v tom smyslu, jak s nimi pracuje konstrukční gramatika (srov. Fried – Östman, 2004), ale i další „nejazykové“ prostředky, které se na komunikaci podílejí. Nejazykové prostředky nám situaci podstatně komplikují – apriorně je však nemůžeme z naší teoretické perspektivy vyloučit, protože je zjevné, že v reálné komunikaci hrají důležitou roli (jinými slovy, tyto „nejazykové“ proměnné jsou patrně v mnoha vztazích s proměnnými jazykovými – pokud bychom je tedy z našeho zkoumání apriorně vyloučili, porušíme princip přirozenosti systému). Podotýkám, že to samozřejmě neznamená, že musíme nejazykové prostředky zohledňovat vždy a všude – záleží na zaměření a cílech určitého výzkumu (srov. rozdíl mezi tím, když zkoumáme administrativní písemnou komunikaci a úřední komunikaci tváří v tvář).

Vycházíme tedy z představy, že komunikační prostředky jsou užívány v reálné komunikaci reálnými lidmi. To však není samo sebou – užívání prostředků se musí o něco opírat. Abychom toto mohli tvrdit, předpokládáme zde, že každý jedinec má určitý vlastní „komunikační systém“ ve své hlavě (Srov. zde např. Langacker (1987, s. 376): „The consequence that no two speakers share precisely the same linguistic system may be considered unfortunate by some, but it is realistic nonetheless (if not self evident).“)⁹ Jinými slovy, jedincovo používání jazykových prostředků se opírá o jejich individuální systematizaci. Sledováním a analýzou reálné komunikace tak docházíme k poznání jedincova komunikačního profilu.

Z výše řečeného vyplývá, že reálná komunikace nemůže být stoprocentně úspěšná. Takové tvrzení však vnucuje otázku, jak je tedy možné, že si rozumíme. Důslednou odpovědí bychom značně překročili rámec této práce. Osobně si myslím, že předpokládat, že si absolutně rozumíme, je stejně naivní jako předpokládat, že si absolutně nerozumíme – jde o fikce podporované některými logizujícími přístupy k jazyku a také naší laickou kategorizací (řeknu-li „Já ti rozumím.“, znamená to „Jsem přesvědčen, že chápu, co máš na mysli.“, nikoli pouhé „Chápu, co máš na mysli.“). Rozumění není otázka ano – ne, ale spíše otázka míry. Míra rozumění je určována řadou různých faktorů. Jistě je dána mírou blízkosti našich komunikačních systémů, je rovněž dána schopností jejich sblížení (všimněme si v tomto kontextu, že v komunikaci běžně začneme používat slovo, které obvykle nepoužíváme, protože jej v určitém smyslu používá druhá strana komunikace – srov. zde teorii komunikační akomodace: Shepard, Giles a Le Poire, 2001), roli samozřejmě hraje konkrétní komunikační situace a tak dále. Tot' jen pro krátkou ilustraci toho, kudy bychom se ubírali při teoretickém přemýšlení o komplikované a komplexní otázce vzájemného rozumění. Podrobnější rozbor je však už hodně vzdálen ústřednímu tématu práce.

---

⁹ „Závěr, že žádní dva mluvčí nesdílejí zcela stejný jazykový systém, může být někým považován za nešťastný, přesto je však realistický (pokud ne zjevný).“ [překlad JCh.]

Profesoru Marešovi děkuji za inspirativní upozornění na blízkost tohoto stanoviska s idealistickými mysliteli konce 19. a začátku 20. století, především s Benedetto Croce. Domnívám se však, že můj přístup k věci je přece jenom odlišný. Croce (1907) vychází z rozlišení intuitivního (výrazového) a rozumového (pojmového). Pokud Croceho interpretuji správně, chce tímto rozlišením vyjádřit rozdíl mezi našimi dojmy a pojmy, tedy rozdíl mezi čímsi subjektivním a čímsi univerzálním. Jinými slovy, jde o představu našeho vyjadřování jako něčeho, co je vztaženo k univerzálním pojmům, idejím, ale nemusí jich dosáhnout: „Pojem, všeobecnina, jest o sobě, abstraktně jsa pojat, *nevyjádřitelný*. Žádné slovo mu neodpovídá. To jest tak pravdivé, že logický pojem se nemění, i když má různé verbální formy. *Vzhledem ku pojmu* jest výraz prostě *značkou* nebo *naznačením*: nemůže chybět, vždy tu musí výraz býti, avšak ten nebo onen výraz jest dán historickými a psychologickými podmínkami individua, jež mluví: qualita výrazu neplyne z podstaty pojmu.“ (s. 68; zvýraznění B. Croce). Croceho pojem intuice je mé představě svébytného „komunikačního systému“ jedince, blízký. Na rozdíl od Croceho však nepracuji s představou všeobecnin (pojmu), ani nepředpokládám, že by takové konstrukty mohly být v něčem – pro lingvistickou práci – výhodné.

Reálná komunikace je komplexní entita. Parafrázujeme-li výše uvedený Ashbyho výrok, můžeme říci: „Lingvista dnes nemůže jako o objektu svého pozorování uvažovat o reálné komunikaci ve vši její složitosti... Pro své pozorování si musí vybrat pouze nepatrnou část nebo nějaké určité hledisko.“

Z tohoto důvodu se mi zdá užitečné pracovat s představou „modelové komunikace“, resp. modelového účastníka komunikace. Modelová komunikace je v tomto smyslu přirozeným systémem: umožní nám nesledovat velké množství proměnných, které mohou být v komunikaci přítomny. Modelovost nám umožňuje především dvojí typ zobecnění: 1a) „konkrétní jedinec > model tohoto jedince“ a 1b) „konkrétní komunikace > model této komunikace“, 2a) „modely určitých jedinců“ > „model jedince určitého typu“ a 2b) „modely určitých komunikací“ > „model určitého typu komunikace“.

V případě 1a) děláme vlastně to, že na základě užívání komunikačních prostředků reálného jedince modelujeme jeho komunikační systém. Způsob užívání jednotlivých prostředků pak můžeme modelovat prostřednictvím indexace jednotlivých prostředků: Indexy reflektují například to, v jakých komunikačních situacích jedinec určitý prostředek užívá a v jakých naopak nikoli, nebo třeba jaké sociální významy danému prostředku připisuje (srov. v tomto ohledu veskrze zajímavou práci Eckert, 2008). Způsob indexace záleží na tom, co nás v našem výzkumu zajímá. Z různých modelů vystavěných na základě 1a) pak můžeme docházet k interindividuálním zobecněním typu 2a). Zároveň platí, že zobecnění 2a) se nesmí protivit reálné komunikaci kteréhokoli jedince, kterého toto zobecnění zahrnuje. Pro příklad: Můžeme sledovat komunikaci určitého jedince, dojít k určitým závěrům a tyto závěry srovnat se závěry o jiném jedinci. Pokud budou tyto závěry blízké, můžeme je integrovat do poznatků o určitém typu jedinců.

PŘÍKLAD: Tento způsob zobecňování můžeme vidět např. u Labova (Labov, 1972). Labov v newyorských obchodních domech zjišťoval realizaci proměnné /r/ u jedinců patřících k různým sociálním třídám. Nejprve si vytvořil modely jednotlivých mluvčích, a to na základě dvou vyslovení dvou /r/ ve spojení *fouth floor*. Toho Labov docílil prostou otázkou na polohu výrobku, o kterém věděl, že je ve čtvrtém patře, a zopakováním stejné otázky s odůvodněním, že neporozuměl. Jednotlivé mluvčí pak propojil na základě jejich společných charakteristik (věk, sociální třída) a došel k modelům jedinců určitého typu.

V případě 1b) sledujeme reálnou komunikaci a určitým způsobem (závislým na našem aktuálním zájmu) modelujeme její průběh. Z různých takto vystavených modelů pak můžeme docházet k zobecněním typu 2b).

PŘÍKLAD: Ilustrací takového postupu by nám mohlo být modelování střídání mluvčích (angl. turn-taking) v konverzaci u Sackse, Schlegloffa a Jeffersonové (Sacks, Schegloff a Jefferson, 1974). Nejprve autoři vytvořili modely konkrétních konverzací prostřednictvím transkripce vytvořené Gail Jeffersonovou. Na základě shod a podobností těchto modelů pak vytvořili model střídání mluvčích v konverzacích obecně.

Modelováním se dostáváme z úrovně reálné, zcela konkrétní komunikace, na úroveň obecnější, kdy pracujeme pouze s užším okruhem proměnných a kde pracujeme se shodami a odlišnostmi různých reálných komunikací.

Při určitém způsobu zobecnění můžeme pracovat s tím, že mají jedinci, s nimiž počítáme na modelové rovině jako se zobecněnými subjekty stejné komunikační systémy a že tedy mezi těmito subjekty může dojít k absolutnímu rozumnění. Děláme zde to, že abstrahujeme od reálně existujících individuálních diferencí za účelem prokázání něčeho, co s těmito diferencemi bezprostředně nesouvisí (resp. alespoň předpokládáme, že tomu tak není). Charakteristické však je, že při odlišném zobecnění můžeme naopak pracovat s tím, že rozdílné subjekty mají komunikačními systémy rozdílné.

Na ryze teoretické rovině můžeme kromě modelové komunikace, která se mi jeví jako nejužitečnější, vymezit ideální komunikaci, tedy jakousi super-modelovou konstrukci, absolutní abstrakci. Ilustrovat to lze mimo jiné na tomto výroku Noama Chomského (Chomsky, 1965, s. 3): „Linguistic theory is concerned primarily with the ideal speaker-listener, in a completely homogeneous speech-community, who knows its language perfectly and is unaffected by such grammatically irrelevant conditions as memory limitations, distractions, shifts of attention and interest, and errors (random or characteristic) in applying his knowledge of the language in actual performance.“¹⁰

Smysluplné vymezení této roviny však považuji pouze za potenciální. Šlo by totiž o natolik generalizující úroveň, že by buď nic podstatného nesdělovala a byla by pro lingvistickou práci nepoužitelná, anebo by byla v rozporu s tolika poznatky o reálné komunikaci, že bychom ji museli – při zásadě primárnosti komunikace a sekundárnosti jazyka/modelu – okamžitě odmítnout.

1.4. Formulace lingvistických poznatků

Na závěr první kapitoly práce bychom ke dvěma uvedeným principům chtěli přidat ještě princip třetí, neméně důležitý. Vyjděme přitom z práce Karla Poppera *Teorie vědy ve vývojově technickém*

---

¹⁰ „Jazyková teorie je primárně zaměřena na ideálního mluvčího-posluchače, ve zcela homogenním řečovém společenství, který svůj jazyk dokonale zná a není v uplatňování své znalosti jazyka v konkrétní performanci zasažen takovými z hlediska gramatiky irrelevantními podmínkami, jako jsou omezenost paměti, rozptýlení, změny pozornosti a zájmu a chyby (náhodné nebo typické).“ [překlad JCh.]

a logickém pohledu (1972, citováno podle překladu 1998). Popper tvrdí, že „zvláštnost vědy tkví v tom, že vědomě používá *kritickou metodu*“ (s. 20; zvýraznění K. Popper). Postupovat „vědomě kriticky“ znamená eliminovat omyly: „To, co odlišuje vědecký přístup a vědeckou metodu od postoje předvědeckého, je metoda *falzifikačních pokusů*. Každý pokus o řešení, každá teorie je přezkoumávána tak přísně, jak jen to je pro nás možné. Avšak přísná zkouška je vždy pokusem odhalit *slabiny* toho, co je přezkoumáváno. Tak je i naše přezkoumávání teorií pokusem odhalit jejich slabiny. Přezkoumat nějakou teorii znamená tedy pokus tuto teorii vyvrátit čili *falzifikovat*.“ (s. 23–24; zvýraznění K. Popper)

Právě bez možnosti falzifikace není podle Poppera možný vědecký pokrok: „Vědecký pokrok spočívá v podstatě v tom, že teorie jsou překonány a nahrazeny jinými teoriemi.“ (s. 25) Pokrok je založen na tom, že „prostřednictvím falzifikace se toho spoustu naučíme. Dovíme se nejen to, že nějaká teorie je nesprávná, ale také *proč* je nesprávná. A především dospějeme k novému a *zřetelněji pojatému problému*.“ (s. 28; zvýraznění K. Popper).

Pro náš předmět zájmu platí, že Popperovo stanovisko vlastně zdůrazňuje princip primárnosti komunikace. Jakmile naše teorie neodpovídá našim datům, je chyba v teorii, nikoli v datech. Důležité se však jeví doplnit princip primárnosti komunikace principem dalším, velmi úzce souvisejícím: Naše teorie musí být zkonstruována tak, aby bylo možné ji přezkoumávat, respektive ji vyvrátit. Tento princip nazveme principem vyvrátitelnosti.

1.5. Závěr

Shrneme-li v bodech výše řečené, docházíme k následujícím základním východiskům této práce:

- a) Musí platit princip primárnosti komunikace. Pokud naše observace bude v rozporu s teorií, je chyba v teorii, nikoli v observaci.
- b) Musí platit princip vyvrátitelnosti. Naše teorie musí být zkonstruována tak, aby bylo možné se snažit o její falzifikaci.
- c) Musí platit princip přirozenosti systému. Oblast proměnných, které jsou předmětem našeho výzkumu, by měla být relativně uzavřená. Nesmí existovat velké množství proměnných, které do vymezeného systému neřadíme, ale které jsou v korelacích s jinými proměnnými vymezeného systému.
- d) Vycházíme z pozorování reálné komunikace. Komunikace je přitom vymezena široce – jde o jakoukoli interakci, v níž hraje roli verbální složka.
- e) Reálnou komunikaci modelujeme, a to na základě cílů našeho výzkumu.

2. Neempirické uvažování o psaném jazyku

„Study of writing is still in its infancy.“¹¹ (Haas, 1976, s. 132)

2.1. O co půjde?

V této kapitole se budeme věnovat dosavadnímu lingvistickému uvažování o psaném jazyku. Literatura o tomto tématu je velmi bohatá a zdá se mi logické dělit ji na dvě odlišné části: práce založené na empirickém výzkumu a práce orientované neempiricky. Jsem si přitom vědom, že zde platí něco podobného tomu, co jsme výše (v části 1.1.) uvedli u vztahu jazykové teorie a materiálu – tedy: žádné zkoumání není zcela neempirické. Empirie má vždycky určitý vliv na to, jak vypadá lingvistická teorie; nemůžeme vytvořit teorii zcela bez ohledu na to, jak jsme svět poznali. Rozdíl je zde však v tom, že zatímco studie druhého uvedeného typu jsou empirické pouze do té míry, že staví na osobním povědomí autorů (autora) či na statisticky neuchopených, víceméně nahodile sebraných datech, studie typu prvního jsou založené na metodicky podloženém sběru dat, testování hypotéz a statistickém vyhodnocování.

Nejprve bude mým vhodným věnovat pozornost dosavadnímu lingvistickému uvažování o tomto problému. Problém, na který zde narážíme, spočívá v tom, že jednotlivé pohledy, které se psanému jazyku věnovaly, jsou různého, ne jednoduše kompatibilního charakteru (někdy může jít o obecné teoretické vymezování psaného jazyka, jindy třeba o jeho stylistické aspekty, souvislost s obvykle vymezovanými varietami jazyka, o otázku pravopisnou, jindy zase o psycholingvistické aspekty čtení a psaní apod.). Literatura věnovaná psanému jazyku tak nevytváří jednolitý obraz, navíc je poměrně rozsáhlá a zorientovat se v ní není lehké.

Hlavním cílem této práce však není sumarizovat dosavadní úvahy o psaném jazyce (to činí např. Chafe – Tannen, 1987), a zpřehledňovat tak situaci. Mnohem spíše si budu z literatury vybírat ta pojetí, která mi připadají zajímavá a přínosná (ať už v tom smyslu, že ukazují zajímavé cesty a možnosti dalšího bádání v dané problematice, anebo naopak ukazují (někdy nezáměrně), kudy cesta nevede) a o něž je možné se opřít při vytváření nové teorie psaného jazyka.

TERMINOLOGICKÁ ODBOČKA: pojem „psaný jazyk“ v této práci není užíván strukturalisticky (ve smyslu „langue“) ani jakkoliv jinak přísně. Naopak, tento pojem užívám sémanticky velmi vágně (tzn. nemusí jít pouze o systém určitého typu, ale třeba i zcela obecně „psaní“, „písmo“, „čtení“ apod.). Číním tak proto, že neexistuje žádný vhodný zastřešující pojem, který by mi obecně vyjadřování (např. o odborné literatuře v této oblasti) mohl podobně usnadnit.

2.2. Pojetí psaného jazyka

V rámci neempirického uvažování se mi jeví vhodné rozlišit pojetí, která zde nazývám „fonocentrická“, tzn. pojetí, která vycházejí z představy primárnosti či nadřazenosti mluveného jazyka nad jazykem psaným, a pojetí, jejichž východiskem je obecně řečeno „rovnoprávnost“

---

¹¹ „Výzkum psaní je stále v plenkách.“ [překlad JCh.]

obou jazyků. Rovnoprávností zde přitom myslím prostou ne-nadřazenost jednoho z jazyků nad druhým. Nejprve se zaměřím na pojetí fonocentrická, jelikož jsou spojena se jmény takových velikanů světové lingvistiky, jakými byli Ferdinand de Saussure či Roman Jakobson, poté se budu věnovat pojetím vycházejícím z představy rovnoprávnosti.

2.2.1. Pojetí fonocentrická

Ferdinand de Saussure

Začneme Ferdinandem de Saussurem a jeho *Kursem obecné lingvistiky* (de Saussure, 1996). Je obecně známo, že Saussure je hlavním představitelem pojetí, které mluví o primárnosti mluveného jazyka nad jazykem psaným, tedy přístupu, který zde nazýváme „fonocentrickým“. Saussure například píše: „Předmět lingvistiky není vymezen kombinací psaného a mluveného slova, jejím jediným předmětem je slovo mluvené. Avšak psané slovo je tak úzce spjata se slovem mluveným, jehož je obrazem, že si nakonec přisvojuje hlavní úlohu a reprezentaci zvukového znaku se pak přikládá stejná důležitost jako tomuto znaku samotnému, ba větší. Je to, jako bychom věřili, že pro poznání někoho je třeba se spíše dívat na jeho fotografii než na obličej.“ (s. 59). Vidíme, že jde o přístup, který roli písma redukuje na pouhou reprezentaci mluvených znaků.

Saussurova redukce role písma na pouhou reprezentaci mluvených znaků by sama o sobě byla z určitých perspektiv podporitelná i empiricky, z dalšího výkladu se však zdá, že se jeho přístup – v tomto konkrétním případě – nesnaží o teoretické uchopení věci tak, jak jsou, ale o apriorní vyloučení psaných projevů z lingvistického zkoumání. Saussure píše: „Tato tyranie litery jde však ještě dále: tím, že se vnucuje masám mluvčích, ovlivňuje a modifikuje i jazyk. K tomu dochází jen v jazycích vysoce rozvinutých literárně, kde psaný doklad hraje značnou roli. Tak se stává, že vizuální obraz vytváří chybnou výslovnost, a to už je pak skutečnost doslova patologická. Ve francouzštině je to vidět často.“ (s. 65). Saussure se zde dostává do konfliktu sám se sebou – pokud by totiž „psané slovo“ bylo pouhou reprezentací („obrazem“) „mluveného slova“, nemohlo by z principu ovlivňovat jeho podobu. Tuto konfliktnost dobře metaforicky ilustruje Saussurova analogie s fotografií: lze si asi jen těžko představit, že by fotografie mohla jakkoliv měnit vzhled fotografovaného.

Domnívám se, že je Saussurův výklad spíše motivován představou, že písmo nějakým způsobem narušuje přirozený vývoj jazyka, než snahou o realistický pohled na problematiku psaného jazyka.

Roman Jakobson

Rovněž fonocentrický, avšak oproti Saussurovi emocionálně nezabarvený a věcný pohled prezentuje Roman Jakobson. V retrospektivě uzavírající první svazek jeho vybraných spisů píše: „Writing obviously may exhibit some autonomous properties [...], but it always remains a superstructure, nevertheless, because no speech community and none of its participants can acquire or manipulate the graphic pattern without possessing a phonemic system. [...] For a language the existence of a phonemic pattern is a constant, while writing is only an optional supplement: literacy is just a variable, and for numerous languages there exists no written word.

To preach the mere coexistence of the phonological and graphic systems while denying the primary, fundamental nature of the former would be a misleading distortion of the actual linguistic stratification, both from a theoretical and from a purely descriptive standpoint.¹² (Jakobson, 1962, s. 669–670). V souvislosti s tím Jakobson jako „stále více realistickou“ označuje tezi britského neurologa Hughlingse Jacksona (1835–1911), že psané či tištěné symboly jsou „symboly symbolů“.

Pro ilustraci Jakobsonova myšlení o problematice doplníme ještě text *On the relation between visual and auditory signs*, původně přednesený roku 1964 na Sympóziu o modelech percepce zvukového a vizuálního tvaru. Jakobson (Jakobson, 1971) zde píše, že v případě vizuálních znaků má prioritu prostorová dimenze, zatímco u zvukových znaků dimenze časová. Základním rozdílem podle Jakobsona je to, že zatímco vizuálním znakům připisujeme roli mimésis (napodobování), nahlížíme je jako součást „imitativního umění“, zvukové znaky fungují jinak. Jakobson píše: „Musical as well as verbal signs are resolvable into ultimate, discrete, rigorously patterned components which, as such, have no existence in nature but are built ad hoc. [...] They act as significant units in an artificial arrangement.“¹³ Text pak uzavírá slovy: „It is clear that both of these designs – written language and abstract painting – are superstructures, secondary patterns, epiphenomena; but it is not an argument against their prosperous development and diffusion, even if at some loss to oral communication and tradition or to the strictly figurative arts.“¹⁴

Jakobson tedy – podobně jako Saussure – mluví o sekundárnosti psaného jazyka. To tvrdí na základě několika důvodů:

- a) psaný jazyk je pouze fakultativní doplněk mluveného jazyka (existují společenství, která ho nemají);

---

¹² Písmo zjevně může vykazovat určité autonomní vlastnosti [...], avšak vždy zůstává superstrukturou, protože žádné řečové společenství a žádní členové tohoto společenství si nemohou grafickou soustavu osvojit a manipulovat s ní bez toho, aby disponovali fonologickým systémem. [...] Existence fonologické soustavy je pro jazyk konstantou, zatímco písmo je pouze možným doplněním: gramotnost je pouze proměnnou a mnoho jazyků psané slovo vůbec neexistuje. Prosazovat pouhou koexistenci fonologického a grafického systému a popírat primárnost, fundamentální povahu prvně uvedeného by bylo zavádějící pokroucení reálné jazykové stratifikace, a to jak z teoretického, tak z ryze popisného hlediska.“ [překlad JCh.]

¹³ „Hudební, stejně jako jazykové znaky, jsou rozložitelné na základní, diskrétní, přísně uspořádané komponenty, které jako takové v přírodě neexistují, ale jsou vytvořeny ad hoc. [...] Fungují jako znakové jednotky v umělém prostředí.“ [překlad JCh.]

¹⁴ „Je zjevné, že obě tyto konstrukce – psaný jazyk a abstraktní malba – jsou superstruktury, sekundární systémy, epifenomény; avšak to není argument proti jejich zdárnému vývoji a rozšiřování, i když opožděnému oproti orální komunikaci a tradici nebo oproti striktně figurativnímu umění.“ [překlad JCh.]

- b) psaný jazyk si nelze osvojit bez toho, aby daná osoba uměla jazyk mluvený;
- c) psaný jazyk není rozložitelný na distinktivní rysy;
- d) psaný jazyk funguje na principu imitace.

Jak jsme uvedli, Jakobsonovo pojetí není emocionálně podbarvené a je věcné. To ovšem neznamená, že by neskýtalo určité problematické rysy.

Sporný je podle mého názoru argument týkající se fakultativnosti existence psaného jazyka. Obecně se přijímá idea fylogenetické primárnosti mluveného jazyka (tj. to, že si lidé prvotně vytvořili mluvený jazyk, teprve později byl „vynalezen“ jazyk psaný), není třeba jakkoli dokazovat fakt, že některá společenství psaný jazyk nevyužívají, ba ani neznají. Otázkou však je, nakolik tyto poznatky můžeme považovat za podpůrné pro tvrzení o primárnosti mluveného jazyka jako takové. Samotná historická prvotnost totiž o současném, synchronně pojatém poměru mezi mluveným a psaným jazykem nic nevypovídá, z principu ani vypovídat nemůže. To, že některá společenství psaný jazyk nepoužívají, je sice důkazem fakultativnosti existence psaného jazyka v lidském společenství, o obecné primárnosti mluveného jazyka to však opět nesvědčí (o vztahu psaného a mluveného jazyka, pokud se ve společenství používají, to nic neříká). Lze navíc mluvit i o fakultativnosti existence mluveného jazyka (obejdou se bez něj např. celá společenství Neslyšících).

Jakobsonův důvod a) tak považuji pro to, aby obhájil obecnou sekundárnost psaného jazyka, za nedostatečný.

Jazyková praxe ve společenstvích Neslyšících poukazuje jak na to, že mluvený jazyk můžeme chápat jako fakultativní, tak na to, že si lze osvojit psaný jazyk i bez toho, aby určitá osoba uměla mluvený jazyk, dokonce i tehdy, nemá-li daná osoba žádný zvukový input (srov. např. Goldin-Meadow – Mayberry, 2001). To přímo vyvrací Jakobsonův důvod b).

Nyní k třetímu Jakobsonovu důkazu, nemožnosti rozložit psaný jazyk na distinktivní rysy. Samotnou nerozložitelnost sice můžeme považovat za fakt (i když snahy o vymezení distinktivních rysů pro psaný jazyk zde byly – srov. např. Hlavsa – Dokulil, 2000), otázkou však opět je, proč by to mělo cokoli vypovídat o obecné primárnosti mluveného jazyka. Podrobnější vysvětlení nalezneme v textu *Phonology and phonetics*, který Jakobson napsal spolu s Morrisem Halleem (Jakobson – Halle, 1962, s. 475): „Only after having mastered speech does one graduate to reading and writing. There is a cardinal difference between phonemes and graphic units. Each letter carries a SPECIFIC designation – in a phonemic orthography, it usually designates one of the phonemes or a certain limited series of phonemes, whereas phonemes designate nothing but mere OTHERNESS. Graphic signs that serve to interpret phonemes or other linguistic units stand for these units, as the logician would say. This difference has far-reaching consequences for the cardinally dissimilar patterning of letters and phonemes. Letters never fully reproduce the

different distinctive features on which the phonemic pattern is based and unfailingly disregard the structural relationship of these features.¹⁵

Problém vidím v tom, že Jakobson vychází z apriorně fonocentrické perspektivy, když tvrdí, že fonémy nemají žádnou referenci, že designují pouhou odlišnost, zatímco grafické znaky odkazují vždy k fonémům. Pokud bychom totiž zaujali cosi jako „grafocentrickou perspektivu“, mohli bychom říci, že fonémy referují ke grafickým znakům (alespoň ve společenstvích, která běžně užívají psaný jazyk): Bylo by pak stejně oprávněné tvrdit, že jsou to zvukové symboly, které slouží k vyjádření symbolů psaných nebo tištěných, a že tedy vyslovované symboly jsou symboly druhého řádu, zatímco symboly psané či tištěné symboly řádu prvního.

To, že písmena nikdy plně nevystihují distinktivní rysy fonémů, samo o sobě nevypovídá nic o sekundárnosti psaného jazyka – korektní je pouze vyvozovat, že je psaný jazyk principiálně odlišně založená struktura. Nejde tedy o sekundárnost, ale o jinakost. Ani Jakobsonův důvod c) není dostatečným pro obhájení teze o sekundárnosti psaného jazyka.

Čtvrtý Jakobsonův důkaz, imitativnost psaného jazyka, zpochybňuje už výše uvedená argumentace proti důkazu třetímu. Navíc lze najít řadu konkrétních příkladů, které dosvědčují, že psaný jazyk prostou imitací mluveného není. Tím, že psaná čeština rozlišuje *i* a *y* v případech, kde v mluvené češtině je pouze /i/, je systém psané češtiny schopen (na rozdíl od systému češtiny mluvené) vyjádřit například rozdíl mezi mužským a ženským rodem v minulém přičestí, singulárem a plurálem u tvrdých adjektiv mužského rodu (*malý* – *malí*; v jiných případech, např. *mladý* – *mladí* je rozdíl patrný i v mluvené češtině) apod. Rovněž rozlišení velkých a malých písmen může psaný jazyk nabývat funkcí, které mluvený jazyk nemá (srov. věty *Viděl jsem černocho* a *Viděl jsem Černocho*). Pokud by psaný jazyk byl pouhou imitací jazyka mluveného, znamenalo by to, tyto vlastnosti by mít z principu nemohl. Jinými slovy důvod d) není platný.

Celkově se tak domnívám, že Jakobson sekundárnost psaného jazyka pouze deklaruje, avšak nedokazuje.

John Lyons

Podobně striktně jako Jakobson chápe primárnost mluveného jazyka i John Lyons. V textu *Human language* (1972) uvádí explicitně čtyři relevantní typy primárnosti: a) fylogenetickou

---

¹⁵ „Pouze tehdy, až si osvojíme mluvenou řeč, kvalifikujeme se ke čtení a psaní. Mezi fonémy a grafickými jednotkami je zásadní rozdíl. Každé písmeno nese SPECIFICKOU designaci – ve fonetické abecedě obvykle designuje jeden z fonémů nebo určitou omezenou sérii fonémů, přičemž foném nedesignuje nic jiného než pouhou ODLIŠNOST. Grafické znaky, které slouží k interpretaci fonémů nebo jiných jazykových jednotek, tyto jednotky zastupují, jak by řekl logik. Tento rozdíl má dalekosáhlé důsledky pro zásadně odlišné fungování písmen a fonémů. Písmena nikdy plně nereprodukuje rozdílne distinktivní rysy, na nichž je založena fonetická struktura, a spolehlivě přehlíží strukturní vztahy těchto jednotek.“ [příklad JCh.]

primárnost („Every community of men of which we have any direct knowledge, or any historical knowledge, has, or had, a spoken language. It is reasonable to suppose that in all cases written language is based upon (i.e. derived from) speech.“,¹⁶ s. 62); b) ontogenetickou primárnost („Normally, a child learns his native language in the spoken form first; and he does so very young, and in a way that can be described as ‘natural’.“,¹⁷ s. 63); c) funkční primárnost („Even in highly literate communities, spoken language serves in a wider range of communicative functions than does written language.“,¹⁸ s. 63); d) strukturní primárnost („The basic units of the script can be put into correspondence [...] with units of the spoken language, either phonological units [...], or grammatical units.“,¹⁹ s. 63). To jsou podle Lyonse důvody, proč je mluvený jazyk primární a psaný sekundární. Je však třeba podotknout, že si je přitom Lyons vědom určitých aspektů, které psaný jazyk od mluveného odlišují: „Any account of language and its communicative function in modern society must recognise that written language, despite its derivative character, phylogenetically and ontogenetically, has a considerable degree of structural and functional independence.“²⁰ (s. 64)

Domnívám se, že žádná z Lyonsem uváděných „primárností“ v principu nepřináší oproti Jakobsonovi nic nového – snad jenom představu funkční primárnosti. Ta je však podle mého názoru obhajitelná jen stěží. Z Lyonsových slov vyplývá, že funkční primárnost není otázkou toho, jaké funkce daný jazyk, resp. forma jazyka, naplňuje, ale toho, o jak velké spektrum funkcí se jedná. Tím se však ocitáme před netriviálním problémem, jakým způsobem jednotlivé funkce delimitovat. Na základě textových žánrů? Na základě určitých (zvolených) aspektů komunikace (např. pragmatických)? Na základě užívaných médií? Těžko soudit, jak to Lyons myslel – není však podle mého názoru možné položit objektivní kritérium, na jehož základě bychom mohli šířku spektra funkcí „vypočítat“. Při troše zveličení můžeme říci, že to, kolik funkcí daný jazyk naplňuje, závisí na lingvistově libovůli (budeme-li chtít, můžeme například pojmenovat řadu

---

¹⁶ „Každé společenství lidí, o kterém víme z vlastní nebo historické zkušenosti, má nebo mělo mluvený jazyk. Je rozumné předpokládat, že ve všech těchto případech je psaný jazyk založený na (odvozený z) mluvené řeči.“ [překlad JCh.]

¹⁷ „Standardně si dítě osvojí mluvenou formu jako první, a to velmi brzy a způsobem, který lze označit jako „přirozený“.“ [překlad JCh.]

¹⁸ „I ve vysoce gramotných společenstvích slouží mluvený jazyk v širším spektru komunikačních funkcí než jazyk psaný.“ [překlad JCh.]

¹⁹ „Základní jednotky písma mohou být usouvztažněny [...] s jednotkami mluveného jazyka, ať už fonologickými [...], nebo gramatickými.“ [překlad JCh.]

²⁰ „Každý popis jazyka a jeho komunikačních funkcí v moderní společnosti si musí povšimnout, že psaný jazyk vykazuje vysoký stupeň strukturní a funkční nezávislosti, a to i přes svůj – fylogeneticky i ontologicky – derivativní charakter.“ [překlad JCh.]

funkcí, které by nutně souvisely pouze s psaným jazykem – čitelnost, přehlednost, tisknutelnost, zapsatelnost atd.). A i kdyby to tak nebylo, těžko bychom mohli tvrdit, že spektrum funkcí je historicky neměnné – v polovině minulého století by pravděpodobně představa, že psaný jazyk může být médiem běžné konverzace, byla považována za nonsens; v současnosti by málokdo uvěřil představě, že to tak být nemůže (resp. že to tak není). Jinými slovy – i kdybychom mohli přesně delimitovat jednotlivé funkce a spočítat je, měli bychom pouze historicky (a rovněž kulturně) podmíněnou představu, nikoli fundamentální závěr, na němž bychom mohli založit představu o primárnosti jednoho z jazyků.

Kritice Lyonse se věnuje Roy Harris v textu *Semiotic aspects of writing* (1994). K fylogenetické primárnosti říká: „The biological metaphor (‘phylogenesis’) seems out of place in this context, for its use already presupposes a conclusion which has not yet been established; namely, that there is a ‘biological’ type of evolutionary connexion between speech and writing. And that is precisely what is far from clear.“²¹ (s. 44) Ontologický argument odmítá rovněž: „It is unclear what an acquisitional sequence is deemed to establish about the relationship between the skills acquired.“²² (s. 44) V té souvislosti uvádí paralelu ve smyslu, že většina dětí umí chodit dřív, než si umí zavázat tkaničku, což však nic neříká o tom, zda je vázání tkaničky nějak spojeno se schopností chodit. Představě funkční primárnosti Harris v principu vytýká jednu z věcí, které uvádím výše, tedy že „this claim would be more impressive if it were backed by a well established method for identifying and counting communicative functions“²³ (s. 44). K strukturální primárnosti Harris poznamenává v podstatě totéž, co píšeme výše v souvislosti s Jakobsonovým důvodem c): „If the correspondence on which structural priority is said to be based is valid, then it is not clear why the priority in question cannot be reversed.“²⁴ (s. 44)

Celkově se Lyonsovo pojetí jeví podobně nepřijatelné jako pojetí uvedená výše. Žádný z argumentů, které Lyons uvádí, nemůžeme považovat za validní.

Walter J. Ong

Specifické fonocentrické pojetí zaujal ve své knize *Technologizace slova* (poprvé vyšla 1982) americký jezuitský literární teoretik Walter J. Ong. Jeho východiskem je představa odvozenosti

---

²¹ „Biologická metafora (fylogeneze) se zdá být nemístná, protože předpokládá závěr, který dosud nebyl učiněn; tedy že zde existuje ‚biologický typ‘ evolučního spojení mezi mluvením a psaním. A přesně to je daleko od vyjasnění.“ [překlad JCh.]

²² „Není jasné, co může posloupnost osvojení říci o vztahu mezi osvojenými schopnostmi.“ [překlad JCh.]

²³ „Toto tvrzení by mohlo být přesvědčivější, kdyby bylo podloženo precizně stanovenou metodou identifikace a počítání komunikačních funkcí.“ [překlad JCh.]

²⁴ „Pokud jsou korespondence, na nichž je založena strukturální primárnost, platné, není jasné, proč daná priorita nemůže být obrácena.“ [překlad JCh.]

psaného jazyka: „To, co čtenář vidí před sebou na stránce, nejsou skutečná slova, nýbrž kódované symboly, pomocí nichž si může řádně zasvěcený člověk skutečná slova vyvolat ve svém vědomí ve formě opravdového nebo imaginárního zvuku. Písmo zkrátka nemůže být nic jiného než množství značek na povrchu, pokud ho nějaký člověk vědomě nepoužije jako přímou či nepřímou narážku ke skutečnému či imaginárnímu vyřčení slov.“ (Ong, 2006, s. 89) Podobnou argumentaci uvádí i na dalších stranách: „Podmínky existence slov v textu se zcela liší od podmínek, v nichž existují slova v mluvených projevech. Psaná slova sice odkazují ke zvukům a nemají žádný význam, pokud k nim nemohou být vztažena – ať je to zvnějšku nebo pouze v představitosti – nebo přesněji, pokud nemohou být vztažena k fonémům, které kódují. Jsou však zcela izolovaná od úplnějšího kontextu, v němž vznikají slova mluvená. Slovo je ve svém přirozeném, orálním prostředí součástí reálné existenciální přítomnosti. Ústní promluvu adresuje reálná, žijící osoba druhé reálné žijící osobě či jiným osobám v určitém konkrétním čase a v reálném prostředí, jehož součástí nejsou jen pouhá slova. Mluvené slovo je vždycky modifikací nějaké celkové situace, která není jen verbální. Nikdy se neobjevuje samostatně, pouze v kontextu slov.“ (s. 118–119)

Jinými slovy, pro Onga platí podobně jako pro Saussura nebo Jakobsona to, že psaný jazyk je pouhou reprezentací mluveného jazyka. To se mi – na základě výše řečeného – zdá být nevěrohodné. Navíc Ong argumentuje vlastně z pozice teoretické psycholingvistiky – psaný jazyk by měl ve čtenářově vědomí vyvolávat určité představy, a to představy zvukové povahy. To je zcela netriviální tvrzení, které Ong nijak nedokládá, což je ostatně pro jeho knihu příznačné (srov. např. na s. 23: „Vášnivě si přejí [lidé zakořenění primárně v orálních kulturách] být gramotní, ale zároveň velmi dobře vědí, že pokud přejdou do vzrušujícího světa gramotnosti, ztratí mnohé z toho, co nás vzrušuje a co hluboce milujeme ve starším orálním světě. Musíme zemřít, abychom mohli dál žít.“, nebo na s. 87: „Až po vynálezu knihtisku a po četných zkušenostech s mapami, které knihtisk umožnil, začali lidé přemýšlet o kosmu, vesmíru či světě primárně jako o něčem, co se jim rozprostírá před očima.“ apod.). Oporu pro to, proč s ním souhlasit, nám Ong nedává. Anebo jinak: jedinou oporou pro souhlas s Ongovými myšlenkami může být naše intuice, v lepším případě common sense.

Zajímavé je však Ongovo pojetí tím, že se – na rozdíl od pojetí jiných fonocentriků – pokouší o nastínění celé problematiky z hlediska rozlišení tzv. orálních a gramotných (též chirografických či typografických) kultur (resp. společností). Ongovi tedy ani tak nejde o bazální lingvistické vymezení psaného a mluveného jazyka (v němž se od jiných fonocentriků v principu neliší), ale na téma se dívá spíše „shora“, tj. z pozice sledovatele vlivu psaní na celkové fungování společnosti.

Ong uvádí deset typických vlastností orálně založeného myšlení a vyjadřování. Jsou to:

- a) mnemotechnický základ („aby člověk v primárně orální kultuře účinně vyřešil problém, jak uchovat své pečlivě formulované myšlenky a jak je opět vyvolat v paměti, musí myslet v mnemotechnických schématech, které mají takovou podobu, aby se v mluvené formě daly

okamžitě zopakovat. Myšlení musí vznikat ve formě výrazně rytmických a vyvážených vzorců [...] nebo v podobě jiných mnemotechnických forem,“ s. 45);

b) spíše aditivnost než podřazování („V psaných projevech se rozvíjí mnohem složitější a ustálenější gramatika, než tomu je u projevů ústních, protože při zprostředkování významu jsou tyto projevy jednoduše ve větší míře závislé na struktuře jazyka. Postrádají totiž celkový existenciální kontext, který běžně obklopuje ústní promluvu a který ústní promluvě pomáhá sdělovat význam do jisté míry nezávisle na gramatice,“ s. 49);

c) spíše kumulativnost než analýza („Prvky orálně založeného myšlení a vyjadřování často nejsou prostými nedílnými celky, ale spíše shluky celků [...] Orální vyjadřování tak s sebou nese břímě epitet a jiných formálně předepsaných prvků, které vyspělá gramotnost považuje za těžkopádné, nudné a nadbytečné a odmítá ho pro jeho nahromaděnou tíhu.“, s. 49–50);

d) redundantnost či „mnohomluvnost“ („Psaní ustavuje v textu jakousi ‚linii‘ kontinuity mimo oblast lidské mysli. [...] V orálním diskurzu nastává odlišná situace. Mimo lidskou mysl neexistuje nic, k čemu by se bylo možné vrátit, neboť ústní promluva mizí okamžitě poté, co ji řečník pronese. Mysl se tedy kupředu pohybuje pomaleji a nesmí příliš odvést svou pozornost od toho, čím se již zabývala. Redundantnost, opakování toho, co bylo právě řečeno, udržuje mluvčího i posluchače ve správné stopě,“ s. 51);

e) konzervativnost či tradicionalismus („orální společnosti [...] musí vynakládat obrovskou energii a neustále si přeřikávat, co se za celé věky velmi pracně naučily. V důsledku této potřeby vzniká velmi tradicionalistický a konzervativní způsob myšlení, který z dobrých důvodů potlačuje intelektuální experimenty. Vědění se velmi těžce získává a je velmi vzácné“, s. 53);

f) blízkost přirozenému světu („V orálních kulturách chybí propracované analytické kategorie, jejichž existence závisí na psaných textech, které jim umožňují strukturovat vědění v určitém odstupu od prožívané zkušenosti. Proto tyto kultury musí veškeré své vědění konceptualizovat a formulovat ve více či méně těsné spojitosti s přirozeným světem,“ s. 54);

g) agonistický tón („Psaní pomáhá rozvíjet abstraktní úvahy, které vysvobozují vědění z arény, v níž se lidé vzájemně setkávají. Oddělují člověka, jenž něco zná, od věci, kterou zná. Tím, že oralita ponechává vědění zakotvené v lidském přirozeném světě, umísťuje ho do kontextu boje. [...] Orální kultury nejsou antagonistické jen v konkrétním využívání znalostí, ale vykazují určitou naprogramovanou bojovnost, i pokud jde o oslavu fyzického chování. [...] Násilí v ústní slovesnosti však rovněž souvisí se samotnou strukturou oraloty. Pokud veškerá verbální komunikace musí probíhat přímo, formou mluvené řeči a je součástí dynamiky zvuku založené na kompromisu, vztahy mezi lidmi se udržují na velmi intenzivní úrovni – ať už jde o přitažlivost nebo ještě ve větší míře o vzájemný odpor,“ s. 55–57);

h) spíše empatie a účastenství než objektivní postup („Poznávat a vědět znamená v orální kultuře společně dosáhnout těsného, empatického sblížení s poznanou věcí [...], tedy

takříkajíc ‚držet s ní krok‘. Psaní odděluje člověka, jenž něco zná, od věci, kterou zná, a tím ustanovuje podmínky ‚objektivitý‘ ve smyslu osobní nezúčastněnosti či odstupu,“ s. 57–58);

ch) homeostáza („[orální společnosti] žijí do značné míry v přítomnosti, která sama sebe udržuje v rovnováze, neboli homeostáze, tím, že se zbavuje vzpomínek, které již pro přítomnost nemají žádný význam. [...] Významy slov neustále vycházejí z přítomnosti, přestože minulé významy pochopitelně mnoha různými, nyní již neznámými způsoby utvářely ty současné,“ s. 58–59);

i) spíše situačnost než abstraktnost („Orální kultury obvykle používají pojmy v situačních či operačních odkazových rámcích, které jsou minimálně abstraktní v tom smyslu, že se nevzdalují od lidského přirozeného světa,“ s. 61).

Pomineme-li neodůvodněné užívání epistémické modality („orální společnosti musí“, „orální společnosti nesmí“ apod.), vidím zde jako hlavní problém opět to, že Ong svoje víceméně jednoznačné a nerelativizované závěry dokládá nedostatečně (často jako doklad využívá „orální literaturu“, např. Homéra, jako v podstatě jediný empirický doklad využívá výzkumy Alexandra Romanoviče Luriji – o těch detailněji níže). Když už nějaká tvrzení dokládá na informacích o konkrétních společenstvích, dopouští se neregulérních generalizací – jestliže totiž určitá negramotná společnost funguje určitým způsobem, neznamená to, že tak fungují i společnosti ostatní. Ong svými příklady implikuje univerzálnost, ta je však nedoložená.

Dalším problémem je podle mého názoru nedostatečné odlišování jazyka, jazykových, resp. komunikačních praktik, myšlení a kultury. Ong mezi těmito pojmy nečiní ostrou hranici, což celý problém značně zkresluje. Podívejme se detailněji na Ongem uváděné vlastnosti.

Vlastnost a) je založena na Ongově představě, že orální kultury řeší problém, jak uchovávat svoje myšlenky. To samo o sobě už je netriviální východisko, které vyžaduje doklad. Je pravděpodobné, že zde Ong opět vychází z toho, jakým způsobem je psaná (resp. zapsaná) „orální“ literatura, která mnemotechnické aspekty vykazuje – vychází tedy z jazykových/komunikačních praktik orálních společenství. Jak to ovšem souvisí s myšlením negramotných jedinců? Ongova představa je zde implicitně taková, že myšlení je jazykové (těžko si lze představit, že by neязыkové myšlení mohlo mít mnemotechnický charakter; přinejmenším by bylo potřeba vysvětlit, jak tato mnemotechničnost funguje, a také, proč není přítomna u gramotných jedinců). To je v rozporu s dnešními vědeckými poznatky (srov. např. Pinker, 1994, s. 49–76). Ongova představa o negramotných jedincích, že jejich „myšlení musí vznikat ve formě výrazně rytmických a vyvážených vzorců“, je tak nevěrohodná.

Vlastnost b) je rovněž otázkou jazykových či komunikačních praktik. Domnívám se, že můžeme tvrdit, že orální komunikace (resp. mluvená komunikace tváří v tvář) je vždy omezoována situačním a kognitivním tlakem (srov. pojednání o pojetí Petera Kocho a Wulfa Oesterreichera v kapitole 2.2.2.) – tj. naše kognitivní kapacity (především pracovní paměť) nám v tomto typu projevu v podstatě znemožňují vyjadřovat se např. v dlouhých hypotaktických souvětích. Taková omezení však platí i v gramotných společenstvích. Otázkou je tedy spíše míra užívání hypotaxe,

její propracovanost v daném jazyce atd. Předpokládat zde však lze, že se v tomto ohledu budou značně lišit i jazyky, které se užívají v rámci chirografických či typografických kultur. Znovu zde navíc vyvstává otázka, jak spojovat jazykové či komunikační praktiky jako je míra užívání hypotaxe či parataxe s myšlením či kulturou, anebo dokonce s něčím jako je „orální myšlení“ či „orální kultura“. Tato otázka není triviální a Ong ji neřeší.

K vlastnosti c) lze mít podobné výhrady jako k vlastnostem a) a b). Ong např. tvrdí, že „především ve formální promluvě použije člověk žijící v orální kultuře raději výraz ‚statečný voják‘ než prostě ‚voják‘; spíše než ‚princezna‘ řekne ‚krásná princezna‘; spíše než ‚dub‘ řekne ‚statný dub‘. [...] V orálních kulturách se tradiční výrazy nesmí rozebírat na jednotlivé součástky.“ (s. 50). Ong zde opět míchá dohromady myšlení a jazykové praktiky – vychází z literárních textů a poznatky o nich transformuje na tvrzení o myšlení, resp. kultuře.

Vlastnost d) je opět dána primárně kognitivním tlakem a je platná pro orální komunikaci plně a dlouhodobě gramotných společností. Otázkou tedy není přítomnost redundantnosti v komunikaci orálních kultur, ale spíše ne-redundantnost, kterou Ong předpokládá výhradně v gramotných společnostech, její reálné fungování a působení na myšlení gramotných jedinců. Co je vlastně ne-redundantnost, jakým způsobem ji lze definovat (či dokonce měřit), jaký má vztah k redundantnosti, v čem se projevuje atd.? To jsou všechno velmi netriviální otázky.

Vlastnost e) znovu předpokládá, že vědění či myšlení je výhradně jazykové, navíc se zde neodůvodněně operuje s předpokladem, že si orální společnosti „musí“ neustále „přeříkávat, co se za celé věky velmi pracně naučily“ (s. 53). Zde se jedná o otázku kulturněspolečenských praktik, jejichž jednotnost v rámci negramotných společností je přinejmenším problematická. Navíc Ong svoje tvrzení sám popírá, když uvádí příklady originální tvořivosti jednotlivých společností (zavádění nových prvků do starých příběhů, změny náboženských praktik apod.).

Vlastnost f) Ong deklaruje, avšak neodůvodňuje. Vrátime se k ní v souvislosti s reflexí výzkumů A. R. Luriji v kapitole 2.3.

Vlastnost g) Ong dokumentuje výhradně na literárních pramenech a opět to neregulérně směšuje s myšlením negramotných jedinců (mluví např. o „agonistické dynamice orálních procesů myšlení“). Toho, že agonistický tón je naprosto běžný i v gramotných kulturách, si Ong paradoxně vůbec nevšimá.

Vlastnost h) je založena na míře a předpokládá, že v orálních kulturách převažuje empatie a účastenství nad objektivním postupem (a tedy to, že v gramotných kulturách je tomu naopak). Svá tvrzení Ong opět zakládá na literárních textech. Otázkou je, jak je možné tuto míru objektivně určit, co vlastně znamená Ongem zmiňované „těsné, empatické sblížení s poznanou věcí“ a „oddělování od věci, kterou člověk zná“. Ong implicitně říká, že toto oddělování není pouze otázkou psaní, i když je to pro psaní charakteristické. Jaký je tedy rozdíl mezi orálními a gramotnými kulturami v této věci?

Vlastnost ch) je v orálních společenstvích prakticky nezpochybnitelná. Otázkou je, jak je tomu ve společenstvích gramotných, a to nikoliv z jakési „makroroviny“, ale z „mikropohledu“, tj. pokud vyjdeme od jednotlivce. Můžeme říci, že gramotná společenství mají určitou literární (v širokém slova smyslu; tedy v podstatě „psanou“) tradici, záznamy o historii, o dobách dávno minulých, mají k dispozici „minulé významy“ apod. Rovněž můžeme říci, že tato literární tradice je všem členům společenství dostupná. Znamená to však, že tato dostupnost je členy společenství využívána? Domnívám se, že je třeba položit si otázku, jaký má tato tradice reálný dopad, a to nikoli na vrstvu intelektuálních elit, ale na společnost jako takovou, na její různé vrstvy a na různé společenské třídy. Není totiž jisté, jestli podobná homeostáza nefunguje i v gramotné společnosti, nebo aspoň v její části.

K vlastnosti i) se podobně jako vlastnosti f) vrátíme v souvislosti s výzkumem A. R. Luriji.

K výše uvedeným výtkám přidejme, že Ong rovněž zanedbává jeden důležitý aspekt problému: v gramotných společenstvích běžně fungují „orální“ jazykové/komunikační praktiky – na to poukazuje Peter Koch v textu *Orality in literate cultures* (Koch, 1997). Jak se to projevuje v myšlení jedinců z těchto kultur, respektive na samotné takové kultuře? Ong tuto otázku nezodpovídá.

Celkově se domnívám, že Ongovo pojetí, jakkoli se tváří definitivně a jasně, je značně zkreslené a staví na řadě nedořešených (či dokonce neřešených) tvrzení (které mají ve své podstatě formu hypotéz, ačkoli si to Ong neuvědomuje nebo nepřipouští). Tím nechci zpochybňovat možný vliv existence psaného jazyka, resp. gramotnosti, na jazykové, resp. komunikační praktiky, na myšlení či na kulturu jako takovou; bylo by nakonec s podivem, kdyby takový vliv neexistoval. Tento vliv je však třeba nazírat velmi opatrně a s empirickou poctivostí. Takový přístup je Ongovi bohužel vzdálen.

David Olson

Specifický fonocentrický pohled na jazyk zastává David Olson (1997). Základním východiskem je, že existují jazykově založené psací soustavy (znaky reprezentují jazykové jednotky, např. slova nebo věty) a psací soustavy založené nejazykově (znaky nerepresentují jazykové jednotky – jako příklad se uvádí např. písmo Siksiků, kanadských indiánů). Jinými slovy, určité psací soustavy nejsou podle Olsona v přímém vztahu k mluvenému jazyku. Navíc, u jazykově založených psacích soustav Olson – na rozdíl od jiných fonocentriků – odmítá, že by písmo bylo prostým záznamem řeči. Argumentuje přitom vývojově (jak z hlediska vývoje jazyka, tak z hlediska vývoje jazykových kompetencí u jedince). Jeho poznatek je, že psaní je nástrojem pro objevení slov, spíše než prostředkem jejich zápisu. Psaní má podle Olsona metareprezentační roli, a je tedy primárním prostředkem uvědomování slov (s. 12). Olson tvrdí: „My conclusion, then, is that far from writing being the mere transcription of speech, writing provides a model for, that is, a set of categories for thinking about speech, that is, for bringing language into consciousness. Writing is

a tool of exploration of the unknown not merely a cipher for recording the known.“²⁵ (s.13)
V souvislosti s tím si Olson klade otázku, jaké aspekty mluvené řeči nejsou psací soustavou reprezentovány. Dochází k tomu, že psaní poskytuje určitý model toho, co mluvčí řekl, ale už neposkytuje model toho, co tím mluvčí myslel, resp. jak mluvčí/pisatel zamýšlel, aby byl projev uchopen čtenářem. Olsonovými slovy: „our writing system [...] represents only part of the meaning: it is a simple illusion that it is a full model of what is said.“²⁶ (s. 19)

Řekl bych, že Olsonovo pojetí je zajímavé z toho úhlu pohledu, že psaní připisuje metareprezentační úlohu, že teprve díky psaní si uvědomujeme určité aspekty jazyka (a jiné jeho aspekty nám zůstávají zakryty). Ne zcela odůvodněné je však to, proč Olson zaujímá fonocentrickou perspektivu, byť specifickou. Pokud je písmo určeno k reprezentaci mluvené řeči, jak je možné, že vykazuje autonomní rysy? Navíc, Olson implicitně tvrdí, že každý výrok je v základu mluvená řeč a je pouze (nedokonale) zaznamenán psaním, což je přinejmenším sporné. Rovněž implicitně z Olsonových tvrzení vyplývá představa, že mluvený jazyk dává najevo něco jako „plný význam“, zatímco psaný jazyk nám poskytuje jen význam částečný – jestli Olsona interpretuji správně, je tomu tak proto, že se na utváření významu v psaných textech nepodílí situace, kontext, neverbální složky komunikace, suprasegmentální jevy, psaním nezachycované apod. To je však problematické. Olson vlastně nebere v úvahu možnou defektnost mluvené komunikace, respektive neporozumění apod., ačkoli jde o její zcela běžné vlastnosti. Na druhou stranu psanému textu odpírá možnost jasného, jednoznačného čtení: „It [the alphabetic script] invites the inference that any meaning we personally see in text is actually there and is completely determined by the wording“²⁷ (s. 19). To je podle mého názoru netriviální zkreslení rozdílnosti psaného a mluveného jazyka.

2.2.2. Pojetí akcentující rovnoprávnost psaného a mluveného jazyka

Josef Vachek

Nyní se podíváme na vybraná pojetí, která vycházejí z představy rovnoprávnosti psaného a mluveného jazyka. Jedním z nejvýraznějších představitelů této ideje byl člen Pražského lingvistického kroužku Josef Vachek. Ačkoliv za svou jazykovědnou kariéru (od 30. let 20. století až do let 90.) publikoval na téma psaného jazyka velké množství příspěvků, svá stanoviska měnil jen minimálně. Zde vyjdeme z knihy *Written language: General problems and problems of English*

---

²⁵ „Můj závěr tedy je, že psaní má daleko k tomu být pouhou transkripcí řeči, psaní poskytuje model, resp. soubor kategorií, pro myšlení o řeči, pro uvědomění si jazyka. Psaní je nástroj objevování neznámého, nikoli pouhou šifrou pro záznam známého.“ [překlad JCh.]

²⁶ „Naše psací soustava [...] reprezentuje pouze část významu: je zkratka iluzorní, že by to byl plnohodnotný model toho, co bylo řečeno.“ [překlad JCh.]

²⁷ „Latinské písmo nás svádí k úsudku, že jakýkoli význam, který osobně vidíme v textu, je skutečně přítomný a je veskrze determinovaný zněním textu.“ [překlad JCh.]

(Vachek, 1973), která sumarizuje Vachkovy dotavadní poznatky o psaném a mluveném jazyce a zároveň je usouvztažňuje k nejrůznějším pojetím odlišným.

Vachkův přístup spočívá v tom, že psaný a mluvený jazyk chápe jako dvě funkčně odlišné normy. Mluvená norma jazyka je podle Vachka „system of phonically manifestable language elements whose function is to react to a given stimulus (which, as a rule, is an urgent one) in a dynamic way, i.e. in a ready and immediate manner, dully expressing not only the purely communicative but also the emotional aspect of the approach of the reacting language user“²⁸ (s. 15–16). Psaná norma jazyka je naopak „system of graphically manifestable language elements whose function is to react to a given stimulus (which, as a rule, is not an urgent one) in a static way, i.e. in a preservable and easily surveyable manner, concentrating particularly on the purely communicative aspect of the approach of the reacting language user“²⁹ (s. 16).

Na rozdíl od uvedených fonocentrických přístupů se tak říká, že je tu určitý jazyk, který může být realizován mluveně nebo psaně. To, co obě normy v principu rozlišuje, jsou odlišné funkce (reagovat dynamicky vs. reagovat staticky), přičemž tyto funkce jsou podle Vachka komplementární. Lpění na funkční odlišnosti umožňuje Vachkovi vyrovnat se s Jakobsonovou (a rovněž Hockettovou a Bloomfieldovou, jak píše Vachek) námitkou vůči rovnoprávnosti psaného a mluveného jazyka, tj. že existují společnosti, která psaným jazykem nedisponují. Vachek píše: „The situation in the communities still lacking the written utterances (and the written norms) [...] cannot be taken for normal or even for typical: in such communities [...] one has not yet made full use of the latent possibilities of language.“³⁰ (s. 17)

Tato Vachkova odpověď je podle mého názoru – ve věci diskuse o sekundárnosti psaného jazyka – stejně neopodstatněná jako samotný Jakobsonův důvod a): O rovnoprávnosti mluveného a psaného jazyka to nesvědčí, protože to nic neříká o vztahu psaného a mluveného jazyka, pokud se ve společnosti používají. Domnívám se ale, že lze uvedené Vachkovo tvrzení nahlížet jako argument pro neopodstatněnost samotného argumentování fakultativností psaného jazyka v otázce jeho sekundárnosti. Ukazuje se totiž, že tento argument je založen na apriorním zaujetí diskusní strany: Jakobson tvrdí, že některá společenství psaný jazyk nepoužívají a že je tím pádem

---

²⁸ „Systém zvukově manifestovatelných jazykových prostředků, jejichž funkcí je reagovat na daný stimulus (který je, zpravidla, naléhavý) dynamickým, tj. pohotovým a okamžitým způsobem, a vyjadřovat nejen čistě komunikativní, ale i emoční aspekt přístupu reagujícího uživatele jazyka.“ [překlad JCh.]

²⁹ „Systém graficky manifestovatelných jazykových prostředků, jejichž funkcí je reagovat na daný stimulus (který zpravidla není naléhavý) statickým, tj. uchovatelným a snadno přehledným způsobem, a zaměřovat se především na čistě komunikativní aspekt přístupu reagujícího uživatele jazyka.“ [překlad JCh.]

³⁰ „Situace společenství, která stále postrádají psané projevy (a psané normy) [...] nemůže být považována za normální nebo dokonce typickou: v těchto společenstvích [...] se ještě nezačaly plně využívat latentní možnosti jazyka.“ [překlad JCh.]

sekundární, Vachek oproti tomu říká, že to takto vidět nelze, protože tato společnost ještě nenaplnila latentní možnosti, které jim jazyk poskytuje (Vachkovi jde tedy o to, že jsou jazyky těchto společností funkčně deficitní či nekompletní; jazyk je tedy podle Vachka funkčně naplněný teprve tehdy, když si osvojí i psanou normu). Samotná možnost dvou takto protichůdných stanovisek, z nichž žádné nelze vyvrátit, poukazuje na to, že se touto argumentací nelze dobrat smysluplného závěru. Je zde porušen princip vyvrátitelnosti.

Detailněji se Vachek zabývá otázkou vztahu psané a mluvené normy. Tvrdí, že mezi oběma normami existují určité korespondence, dokonce, že jsou nezbytné: „some structural correspondence [...] between the spoken and the written norm is most essential, for the very reason that the language user must very often switch over from the spoken utterances to the written ones and vice versa, and that such switching must be done according to a reasonably organized set of rules.“³¹ (s. 29) Korespondence mezi normami jsou pak na těch úrovních, kde je to nejvíce vhodné: „This correspondence need not (and indeed cannot) be established on all levels but only on those where it is functionally most feasible – mainly on the basic (phonemic-graphemic) level.“³² (s. 35). Vachek tak proti Jakobsonovu důvodu c), že „písmena nikdy plně nereprodukuje rozdílné distinktivní rysy, na nichž je založena fonetická struktura“, staví tvrzení, že je to tak zcela v pořádku, ba co víc, že to tak být musí. Na rozdíl od Jakobsonova nebo Saussurova pojetí je Vachkova představa vztahu mluvené a psané normy schopna pojmut i specifické vlastnosti každé z norem (srov. výše *i* a *y* a velká písmena v psané češtině).

Důležité je ještě Vachkovo vysvětlení vzniku onoho funkčního rozdílu mezi psaným a mluveným jazykem. Vachek píše: „As soon as some scribal tradition develops in a given language community a tendency emerges aimed at establishing a direct link between the written utterance and the extralingual reality to which it refers. Such direct link implies that the originally existing detour via the corresponding spoken utterances is becoming gradually abandoned and that, at least to a degree, the written or printed symbols are gradually acquiring the status of signs of the first order.“³³ (s. 37) Vachkova představa tedy je, že psaný jazyk je nejprve vázán výhradně na jazyk mluvený (přes který referuje k realitě) a teprve později se osamostatňuje a začíná referovat přímo.

---

³¹ „Určitá strukturní korespondence [...] mezi mluvenou a psanou normou je zcela nezbytná, a to z toho důvodu, že uživatel jazyka musí velmi často přepínat mezi mluvenými a psanými projevy a naopak a toto přepínání musí být realizováno na základě rozumně organizované sady pravidel.“ [překlad JCh.]

³² „Tato korespondence nemusí (a dokonce nemůže) být ustavena na všech rovinách, ale pouze na těch, které jsou funkčně nejvhodnější – především na základní (fonologicko-grafémické) rovině.“ [překlad JCh.]

³³ „Jakmile se v určitém jazykovém společenství rozvine psaná tradice, objeví se tendence k utváření přímého spojení mezi psanými projevy a mimojazykovou realitou, k níž se odkazuje. Takovéto přímé spojení naznačuje, že se postupně opouští původně existující odbočka přes korespondující mluvené projevy a že, alespoň zčásti, psané či tištěné symboly postupně nabývají status znaků prvního řádu.“ [překlad JCh.]

Ačkoli považuji Vachkovo pojetí psaného jazyka a jeho vztahu k jazyku mluvenému za přiléhavější než např. Jakobsonovo, domnívám se, že rovněž není bezproblémové. Za nejspornější považuji samotné vymezení funkcí psané a mluvené normy (srov. Chromý, 2006). Otázkou totiž je, z čeho tyto normy vyvozujeme. Předpokládejme, že Vachkem vymezené normě psaného jazyka odpovídají například novinové texty, odborné články, standardní knižní produkce apod. Běžně se však setkáváme s psanými projevy, které by – Vachkovou optikou – bylo nutné chápat jako nenoremní. Velký nárůst takových projevů je spjat s novými možnostmi psané komunikace, jako nejpatrnější příklady jmenujme chatovou komunikaci, internetové diskuse (např. pod články nebo na diskusních serverech) nebo např. SMS zprávy. Otázkou je, na jakém základě můžeme o takových projevech mluvit jako o nenoremních? Nabízely by se podle mého názoru tři důvody:

- a) Jedná se o projevy, které jsou specifické tím, že psanou normu narušují.
- b) Jde o projevy periferní z hlediska jejich frekvence vzhledem k projevům noremním.
- c) Jedná se o projevy jazykově defektní.

Domnívám se, že ani jeden z těchto důvodů není přijatelný. Důvod c) porušuje princip primárnosti komunikace, který jsme vymezili v první kapitole. Defektnost by zde totiž byla vytvořena na teoretickém základě – defektní by byl projev, který by se odlišoval od normy dané teorií. Pokud bychom navíc mluvili o defektnosti těchto projevů, bylo by namísto mluvit i o defektnosti řady mluvených projevů (a to paradoxně těch, které by byly formálně dokonalé a odpovídaly by psané normě), což by nedávalo smysl.

Důvod a) je podobně apriorní jako Jakobsonova argumentace s fakultativností existence psaného jazyka. Nejprve totiž na základě projevů typu A stanovíme normu a pak řekneme, že ji projevy typu B narušují. Kdybychom stanovili normu na základě projevů typu B, došli bychom k závěru, že normu porušují projevy typu A. O vztahu projevů typu A a B to však nic podstatného neříká, jde zde pouze o to, co si bereme jako prostředek a co jako předmět souzení. Je-li naším cílem pochopení psaného jazyka jako takového (bez předvýběru některé z jeho částí), nemůžeme důvod a) akceptovat.

Odmítnutí důvodu b) je nejsložitější. Mluvíme-li o frekvenci, musíme rozlišit absolutní frekvenci (např. podíl psaných projevů noremních a nenoremních v psané komunikaci určitého společenství za určitou dobu) a frekvenci orientovanou individuálně (např. podíl setkávání se (ať už produkčně či recepčně) s noremními a nenoremními projevy určitého jedince). Ani jednu z frekvencí, obávám se, nejsme schopni určit. Zřejmé však je, že mnoho jedinců se v dnešní době setkává častěji (resp. poměrně delší dobu) s psanými projevy „nenoremními“ než s „noremními“. Proto si myslím, že důvod b) je přinejmenším problematický. Uplatníme-li „presumpci nevinu“, můžeme říci, že pokud se neprokáže, že je důvod b) oprávněný, nemůžeme se o něj opírat.

Na Vachkově pojetí tak shledávám nedostatek v tom, že existují četné projevy, které se jím vymezené normě přičítají. Z toho důvodu považuji za důležité snažit se hledat způsob popisu, který těmto rozporům zabrání.

Jana Hoffmannová

Z Vachkova pojetí implicitně vychází rozlišení tzv. mluvenosti a psanosti, se kterým se často operuje v české a německé lingvistice. Jako příklad si zde vezmeme článek Jany Hoffmannové *Mluvené a psané texty ve vzájemných citacích (aluzích)* (Hoffmannová, 1992), kde se uvádí soubory charakteristik „spjatých s póly psanosti na jedné, mluvenosti na druhé straně“. Pro psanost jsou to: připravenost, plánovitost, formálnost, dominantní orientace na obsah, dekontextualizace, statická, retrospektivní zaměření, integrace, abstraktnost, racionálnost, analytičnost, logičnost, objektivnost, organizovanost, uspořádanost, komplexnost, explicitnost, určitost, komplexnější syntaktické struktury, kondenzace, nominalizace, pasivum, interpunkce, spisovnost, monolog. Pro mluvenost jsou to: nepřipravenost, spontánnost, neformálnost, sociálně-psychologické, vztahové, pragmatické složky komunikace, jednodušší tematika, kontextualizace, dynamičnost, prospektivní zaměření, involvement, konkrétnost, subjektivnost, emotivnost, neorganizovanost, neuspořádanost, fragmentárnost, implicitnost, neurčitost, koordinace, juxtapozice, neúplná realizace syntaktických konstrukcí, opakování, korektury a rektifikace, „false starts“, návraty, frekvence deiktik, osobních a ukazovacích zájmen, vycpávkových výrazů, členicích signálů, parajazykové a mimojazykové prostředky, nespisovnost, dialog (monolog).

Pokud bychom toto pojetí převedli na Vachkovy pojmy, mohli bychom říci, že psanost odpovídá psané normě jazyka, zatímco mluvenost normě mluvené. Na rozdíl od Vachka však Hoffmannová počítá s tím, že psanost a mluvenost jsou póly na určité škále a mezi nimi existuje přechodné pásmo a „že vlastně není mnoho textů, které lze umístit na póly (extrémní mluvenost – psanost), nýbrž že zřejmě většina textů tyto charakteristiky v různých proporcích kombinuje.“ (s. 68)

Problém zde spatřuji v tom, že uvedené charakteristiky jsou dvojího typu. První typ souvisí s fyzikální podstatou mluveného či psaného textu: interpunkce pro psanost a parajazykové a mimojazykové prostředky pro mluvenost. Tyto charakteristiky jsou platné obecně – tak jako nelze užít interpunkci v mluveném projevu, tak nelze užít například intonaci v projevu psaném. Ostatní charakteristiky spadají pod typ druhý, tedy pod charakteristiky dané komunikační situací. Jinými slovy, všechny zbylé charakteristiky psanosti mohou být realizovány v mluveném projevu, stejně tak všechny zbylé charakteristiky mluvenosti můžeme ztvárnit v projevu psaném. Můžeme tak říci, že pojmy mluvenost a psanost – tak jak je vymezuje Hoffmannová – jsou založeny téměř výhradně na charakteristikách dvou specifických komunikačních situací. Toho si je ostatně vědoma i sama autorka, když píše, že „jde spíše o charakteristiky, které je možno připsat určitým komunikačním situacím, komunikačním strategiím apod.“ (s. 70)

Pokud bychom se snažili tyto komunikační situace vymezit, mohli bychom nejspíš mluvit o tom, že jde o komunikační situace „prototypické“, určité „reprezentativní situace“, se kterými si

spojujeme psaní a mluvení. Problém je, že tato prototypičnost je pouze předpokládaná a nikoli empiricky a psychologicky prokázána. Navíc, i kdyby se prototypičnost prokázala, bylo by potřeba ještě vyřešit základní otázku, v čem nám toto pojetí stavějící na prototypu pomůže a v čem nám je naopak na obtíž.

První z problémů, na který narážíme, je převod mnoha proměnných (Hoffmannová jich uvádí cca 20) na pouze jednu škálu psanost – mluvenost. Není zde totiž jasné, jakým způsobem tento převod provádět. Jsou jednotlivé proměnné nějakým způsobem uspořádány, například hodnotově (tj. posouvá např. vyšší formálnost určitý projev na škále směrem k pólu psanosti více než např. vyšší připravenost)? Nebo jsou všechny proměnné na stejné úrovni a pouze se určitým způsobem sčítají? Jak stanovíme, že je určitý text blíže psanosti než jiný? Tato otázka je zvláště důležitá vzhledem k tomu, že – i podle Hoffmannové – je textů, které můžeme zařadit na póly, malé množství. Hoffmannová tento problém neřeší. Stanovování míry psanosti a mluvenosti, tzn. postavení textu na uvedené škále, je tak ve své podstatě založeno na lingvistově libovůli.

To však není jediný problém, který dané pojetí obsahuje. Závažné je i to, že většina uvedených proměnných sama o sobě vytváří škály (srov. připravenost – nepřipravenost, komplexnost – fragmentárnost, určitost – neurčitost, dekontextualizace – kontextualizace atd.). Tím se nám situace komplikuje ještě více, neboť nejenže převádíme řadu proměnných na pouhou jednu škálu, ale tyto proměnné navíc nejsou binární (nenabývají pouze dvou hodnot), ale nabývají větší množství hodnot. Navíc tyto proměnné můžeme uchopovat jak jako řadové, ordinální (jinými slovy, můžeme určit pořadí jednotlivých hodnot, ale nelze stanovit matematicky přesný poměr mezi jednotlivými stupni; např. bychom mohli vymezit stupně *zcela nepřipravený* – *spíše nepřipravený* – *spíše připravený* – *zcela připravený* apod.), tak jako poměrové (můžeme být schopni vypočítat hodnoty jednotlivých míst na škále a můžeme určit, jaký je poměr hodnot dvou různých míst; např. můžeme spisovnost vyčíslit jako poměr specificky nespisovných prostředků daného textu vůči specificky spisovným, jednotlivé texty pak budou reprezentovány určitou hodnotou – v extrémních případech 0 pro zcela spisovný text, 1 pro zcela nespisovný text a můžeme říkat, že text s indexem spisovnosti 0,5 je dvakrát nespisovnější než text s hodnotou 0,25). To celou situaci komplikuje ještě více. Zásadní totiž je, že není poskytnut klíč k tomu, jak jednotlivé hodnoty stanovovat. Vymezení dvou pólů snad ještě takový problém nečiní, jak ale určíme například rozdíl mezi středně kontextualizovaným a spíše dekontextualizovaným textem? Tato otázka není triviální a zdá se, že odpověď na ni je opět podmíněna lingvistovou libovůli.

Shrneme-li výše uvedené poznatky: máme řadu proměnných, které jsou často škálové, a ty slučujeme do jedné škály, kterou ohraničujeme póly psanost a mluvenost. Jak přesně toto sloučení provést, není jasné. Otázkou navíc je, je-li to vůbec – matematicky – možné.

Peter Koch a Wulf Oesterreicher

Alternativní nahlížení psanosti a mluvenosti (něm. die Schriftlichkeit – die Mündlichkeit) nabízejí němečtí badatelé Peter Koch a Wulf Oesterreicher (Koch – Oesterreicher, 1985), kteří rozlišují na jedné straně tzv. mediální psanost a mluvenost a tzv. koncepční psanost a mluvenost na straně

druhé. První uvedená dvojice poukazuje na médium (grafický kód – fónický kód) a jde o dichotomii, druhá dvojice oproti tomu označuje póly kontinua (domnívám se, že podobným způsobem jako je tomu výše u Hoffmannové). Koch s Oesterreicherem však zdůrazňují, že toto kontinuum si nelze představovat lineárně, ale že jde spíše o vícedimenzionální prostor, utvářený řadou proměnných: „Die Kombination ‚Dialog‘, ‚freier Sprecherwechsel‘, ‚Vertrautheit der Partner‘, ‚face-to-face-Interaktion‘, ‚freie Themenentwicklung‘, ‚keine Öffentlichkeit‘, ‚Spontaneität‘, ‚starkes Beteiligtsein‘, ‚Situationsverschränkung‘, etc. charakterisiert den Pol ‚gesprochen‘. [...] Analog charakterisiert die Kombination von ‚Monolog‘, ‚kein Sprecherwechsel‘, ‚Fremdheit der Partner‘, ‚räumliche und zeitliche Trennung‘, ‚festes Thema‘, ‚völlige Öffentlichkeit‘, ‚Reflektiertheit‘, ‚geringes Beteiligtsein‘, ‚Situationsentbindung‘, etc. den Pol ‚geschrieben‘.“³⁴ Pól koncepční mluvenosti pak autoři označují jako „mluvu blízkosti“ (něm. Sprache der Nähe) a pól koncepční psanosti jako „mluvu vzdálenosti“ (něm. Sprache der Distanz).

Zajímavé na pojetí Kocha a Oesterreichera je to, že rozlišují mezi univerzálními rysy mluvy blízkosti a mluvy vzdálenosti a rysy, které označují jako nahodilé. V citovaném textu se uvádí pouze univerzální a nahodilé rysy mluvy blízkosti, mezi univerzální jsou řazeny např. (morfosyntakticky:) anakolut, oslabená shoda, pořadí téma-réma, omezená hypotaxe; (lexikálně:) omezená slovní zásoba, nízký poměr type-token, expresivní konstrukce; (textově-pragmaticky:) signály mluvčího a posluchače, překlenovací fenomény, signály oprav, modální částice, prézens jako vyprávěcí čas apod.

Nahodilé rysy mluvy blízkosti jsou uvedeny na romanistickém materiálu – autoři uvádí např. nevyslovování koncového [ð] v mluvené španělštině, užívání *passé composé* na úkor *passé simple* v mluvené francouzštině, nebo třeba minimálně sociálně a situačně příznaková slova, která se vyskytují v mluvené francouzštině (*bouquin, friç*) či italštině (*grana, capuccio*).

Pojetí Kocha a Oesterreichera považují za pozitivní vzhledem k tomu, že se důsledně rozlišila „mediálnost“ a „koncepčnost“ a že si autoři (byť v citovaném textu povrchně) všimají určitých univerzálních aspektů, které vyplývají z určitého komunikačního rozložení. Přes tato pozitiva se nedomnívám, že by jejich pojetí bylo výrazně výhodnější než pojetí Hoffmannové nebo pojetí Vachkovo. Stále zde totiž zůstává zásadní problém s tím, jak převádět řadu proměnných na jednu škálu, který jsme uvedli u Hoffmannové.

To, co však nakonec Kochovo-Oesterreicherovo pojetí nejvíce podrývá, je však paradoxně idea univerzálnosti, resp. nahodilosti určitých rysů. Sami autoři neposkytují mnoho příkladů, žádné neuvádějí pro oblast mluvy vzdálenosti. Osobně se domnívám, že to je z toho důvodu, že

---

³⁴ „Kombinace ‚dialog‘, ‚volné střídání mluvčích‘, ‚důvěrnost komunikačních partnerů‘, interakce tváří v tvář‘, ‚volný vývoj tématu‘, ‚neveřejnost‘, ‚spontánnost‘, ‚silná zúčastněnost‘, ‚situační uzavřenost‘, atd. charakterizuje pól ‚mluvený‘. [...] Analogicky charakterizuje kombinace ‚monolog‘, ‚žádné střídání mluvčích‘, ‚cizost komunikačních partnerů‘, ‚prostorové a časové odloučení‘, ‚pevné téma‘, ‚úplná veřejnost‘, ‚reflektovanost‘, ‚malá zúčastněnost‘, ‚oddělenost od situace‘, atd. pól ‚psaný‘.“ [překlad JCh.]

univerzálie u mluvy vzdálenosti v podstatě vymezit nelze, anebo pouze na příliš vysoké úrovni obecnosti, která platí pro jazyk jako takový (např. že se u mluvy vzdálenosti používají jazykové jednotky apod.). Všimněme si totiž toho, že univerzálie uváděné u mluvy blízkosti, jsou často dány již výše zmiňovaným situačním a „kognitivním“ tlakem (časoprostorová omezení, přítomnost alespoň 2 mluvčích, omezenost krátkodobé paměti atd.), anebo jsou navýsost sporné (pořadí téma-réma, prézens jako vyprávěcí čas). Jaký tlak je ale na pisatele/mluvčího vyvíjen v případě prototypické mluvy vzdálenosti? Oproti značnému tlaku u mluvy blízkosti je minimální, ne-li žádný. Jinými slovy lze jen těžko předpokládat, že by nějaké rysy byly pro tuto mluvu univerzálně platné (snad by se dalo mluvit o konvenční nahodilosti napříč určitými společenstvími, ale i to by bylo problematické).

Ještě problematičtější než nemožnost vymezit univerzální rysy mluvy vzdálenosti je však otázka univerzálnosti/nahodilosti při pohybu na dané škále. Vzhledem k tomu, že vlastně není jasné, jak se na této škále pohybovat, jak stanovovat místo určitého projevu mezi danými póly, nemůžeme ani nijak postihnout univerzální či nahodilé rysy takovýchto typů projevů. Jinými slovy, tím, že si Koch s Oesterreicherem uvědomili vztah situace (v širokém slova smyslu) a rysů projevu, že se pokusili nastínit otázku univerzálních rysů určitých projevů, poukázali na velikou slabinu svého přístupu.

Deborah DuBartellová

Odlišně než předchozí uvedení badatelé k problému přistupuje Deborah DuBartellová v textu *Language and technological media: Devising parameters for the relationships between speech and writing* (DuBartell, 1994). Její snahou není dospět k určité sadě kritérií, která by nám umožnila srovnatelnost poznatků o mluveném a psaném jazyce: „I found somewhat counter-productive that in much of the research each [speech and writing] are described and evaluated by different criteria. [...] The use of different sets of criteria only reinforces a number of misleading perceptions.“³⁵ (s. 168)

Tedy, DuBartellová nepracuje – na rozdíl od výše uvedených autorů – s předem danou představou o prototypické či reprezentativní situaci psaní a mluvení, z níž – jak bylo uvedeno výše – jsou odvozeny pojmy mluvenost a psanost (resp. mluvená a psaná norma u Vachka), ale vychází prostě z fyzikální odlišnosti těchto dvou aktů. Její pojetí se snaží zaujmout v pravém slova smyslu „rovnoprávný“ přístup: stanovuje soubor čtyř parametrů pro posuzování vztahů psaného a mluveného jazyka: a) substance, b) materiál (médium), c) modalita a d) varieta.

Parametr substance (tj. materiální manifestace) odlišuje texty psané a mluvené. Parametr média rozlišuje například interakci tvář v tvář, telefon, televizi, rádio apod. pro mluvenou substanci a například rukopis, tisk, fax, obrazovku počítače atp. pro substanci psanou. Parametr modality

---

³⁵ „Zdalo se mi kontraproduktivní, že mnoho výzkumů popisovalo a hodnotilo psaní a mluvení za použití různých kritérií. [...] Užití různých souborů kritérií pouze posiluje počet zavádějících dojmů.“ [překlad JCh.]

specifikuje dva mody – spontánní (angl. spontaneous) a editovaný (angl. edited), poslední parametr pak rozlišuje standardizovanou a nestandardizovanou varietu.

DuBartellová se domnívá, že „these parameters facilitate a description of the complex relationships between speech and writing in three ways: First, speech and writing are described by one set of criteria. Second, the role of technology is acknowledged as a factor in linguistic formulation, placing technological media on a par with face-to-face interaction. Third, parameters allow for the description of a number of linguistic events by various combinations of substance, medium, mode and variety.“³⁶ (s. 170–171)

Pojetí Deborah DuBartellové rozhodně stojí za zamyšlení, protože se poskytuje soubor jednotných kritérií pro posuzování vztahů psaných a mluvených projevů (a tedy vlastně i psaného a mluveného jazyka). Na druhou stranu ani tento přístup rozhodně není bezproblémový. Základní nedostatek vidím v tom, že se zde nepočítá s vlivem nejrůznějších aspektů komunikační situace, resp. toho, čemu se v české lingvistice říká stylové faktory, na danou komunikaci. DuBartellová sice prostřednictvím svých parametrů může reflektovat nesouměřitelnost např. psaného, tištěného, připraveného a ve standardní varietě s textem mluveným, prosloveným tváří v tvář, nepřipraveným a v nestandardní varietě, nedovede už ale zachytit např. jakékoli subjektivní stylové faktory (např. duševní rozpoložení, vzdělání mluvčích) a ani většinu faktorů objektivních (kromě připravenosti a modu komunikace). Nemůžeme tak zaručit, že uplatněním jejího přístupu nenarušíme princip přirozenosti systému.

Kromě toho je vysoce problematické binární členění parametru varieta – nepočítá se mimo jiné ani se střídáním kódů, ani s tím, že nestandardních variet může být v jazyce víc a mohou mít různý status.

Bylo by potřeba vysvětlit, proč jsou zvoleny právě uvedené čtyři parametry – jestli například mají principiálně jiný status nebo větší vliv na utváření sdělení než faktory nereflektované. Pokud by se totiž ukázalo, že faktory nereflektované mohou mít na komunikaci zásadní vliv (což lze předpokládat), posouvá DuBartellová celou problematiku dopředu jen o drobný krůček: sice upozorňuje na složitou otázku srovnávání různých typů komunikačních událostí a potřebu jejího řešení, sama však uspokojivé řešení neposkytuje.

Wallace Chafe

V našem hrubém průřezu myšlením o psaném jazyce se ještě zastavme u Wallace Chafea. Ten se do diskusí o psaném (a mluveném) jazyce zapsal poprvé textem *Integration and involvement in*

---

³⁶ „Tyto parametry ulehčují popis komplexních vztahů mezi mluvením a psaním ve třech směrech: Zaprvé, mluvení a psaní jsou popisovány na základě jednoho souboru kritérií. Zadruhé, je uznána role technologie jako faktoru jazykového vyjadřování tím, že jsou technologická média postavena na roveň interakci tváří v tvář. Zatřetí, parametry umožňují popis mnoha jazykových událostí různými kombinacemi substance, média, modu a variety.“ [překlad JCh.]

speaking, writing, and oral literature (Chafe, 1982), který je dodnes často citován. Chafe v něm vychází ze dvou představ: a) že mluvení je rychlejší než psaní a pomalejší než čtení; b) že mluvčí interagují se svým publikem přímo, zatímco pisatelé nikoli.

K představě a) píše: „If we write more than 10 times more slowly than we speak, what is happening in our thoughts during all that extra time? [...] In writing, it would seem, our thoughts must constantly get ahead of our expression of them in a way to which we are totally unaccustomed when we speak. [...] In speaking, we normally produce one idea unit at a time. That is apparently about all we have the capacity to pay attention to, and if we try to think about much more than we are likely to get into trouble [...]. In writing we have time to mold a succession of ideas into a more complex, coherent, integrated whole, making use of devices we seldom use in speaking.“³⁷ (s. 37) Z toho Chafe vyvozuje, že psaný jazyk tenduje k „integrovánosti“ (integration) a mluvený jazyk k „fragmentárnosti“ (fragmentation). Fragmentárnost vymezuje jen zcela krátce, udává příklad pouze ve spojování ideových jednotek bez použití konektorů. Integrovanost naopak popisuje detailněji – spočívá podle něj (v angličtině) v častém používání nominalizací, participií, atributivních adjektiv, několikanásobných větných členů, vztažných vět atd. Dodává, že „integration is fostered by the greater amount of time available in writing, and [...] speakers are less likely to use them because of the faster pace of spoken language.“³⁸ (s. 45)

K představě b) Chafe říká: „It is typically the case that a speaker has face to face contact with the person to whom he or she is speaking. This means, for one thing, that the speaker and listener share a considerable amount of knowledge concerning the environment of the conversation. It also means that the speaker can monitor the effect of what he or she is saying on the listener, and that the listener is able to signal understanding and to ask for clarification. [...] The situation of the writer is fundamentally different. His or her readers are displaced in time and space, and he or she may not even know in any specific terms who the audience will be.“³⁹ (s. 45) Pro mluvčího

---

³⁷ „Píšeme-li více než desetkrát pomaleji, než mluvíme, co se ve zbylém čase děje v naší mysli? [...] Při psaní, zdá se, naše myšlenky musí neustále být v předstihu před svým vyjádřením, a to způsobem, na nějž nejsme zvyklí, když mluvíme. [...] Při mluvení normálně v jednom okamžiku produkujeme jednu ideovou jednotku. To je zřejmě vše, na co máme kapacitu dávat pozor – pokud se budeme snažit myslet na víc věcí najednou, pravděpodobně se dostaneme do potíží. [...] Při psaní máme čas seskupit následnost idejí do komplexnějšího, koherentnějšího, integrovanějšího celku, přičemž používáme prostředky, které se při mluvení užívají zřídka.“ [překlad JCh.]

³⁸ „Integrovanost je podporována větším množstvím času při psaní a [...] mluvčí ji využívají méně kvůli rychlejšímu tempu v mluveném jazyce.“ [překlad JCh.]

³⁹ „Typickým případem je, že mluvčí má s osobou, s níž mluví, kontakt tváří v tvář. To například znamená, že mluvčí a posluchač sdílí značnou část znalostí týkajících se prostředí konverzace. Rovněž to znamená, že mluvčí může monitorovat dopad toho, co říká posluchači, a posluchač může signalizovat rozumění či žádat o objasnění. [...] Pisatelova situace je fundamentálně odlišná. Jeho čtenáři jsou na jiném místě v čase a prostoru a pisatel dokonce ani nemusí přesně vědět, jaké publikum se mu dostane.“ [překlad JCh.]

tak podle Chafea platí „zapojenost“ (involvement), pro pisatele „odloučenost“ (detachment). Projevem odloučení je pak například užívání pasiv či nominalizací, zapojenost je manifestována užíváním první osoby, odkazy na mentální procesy mluvčího, hodnotících částic, vágností, hedgingem atd.

Je třeba upozornit, že Chafe konstatuje, že rozdíly zapojenost-odloučenost a integrovanost-fragmentárnost nejsou založeny binárně, ale že konstituují kontinua, jejichž póly se realizují v typických situacích psaní (pro Chafea vědecké studie) a mluvení (pro Chafea konverzace u večere). Opět tak zde máme představu určitých škál, na kterých se mluvený a psaný jazyk pohybují.

Své pojetí z roku 1982 pak Chafe dále rozvíjí. V roce 1986 publikuje text *Linguistic differences produced by differences between speaking and writing* (Chafe, 1986), v němž píše: „More data, and more thought on these matters have led to a richer conception of the ways in which written language and spoken language are different. The earlier classification of the relevant linguistic features along the dimension of integration and involvement was helpful to a point, but fell short of providing a complete framework for the differences that have been emerging.“⁴⁰ (s. 105) Po tomto úvodu se Chafe pokouší o propracovanější přístup. Vychází opět ze srovnání konverzací u večere (reprezentují mluvený jazyk) a vědeckých studií (reprezentují psaný jazyk).

Na začátku tvrdí, že ideové jednotky jsou v psaném jazyce obvykle delší, protože „writers have more time to pack more information into them and [...] readers are able to scan more information in a given time period.“⁴¹ (s. 121) Dále se zaměřuje na prchavost mluvení oproti trvalosti psaní, což podle něj souvisí s větší konzervativností psaní. V souladu s předchozím textem uvádí škálu zapojenost-odloučenost. Nakonec se, zcela nově, Chafe věnuje postojům mluvčím ke sdělované znalosti. Říká: „Speakers restrict themselves to the likelihood of something being categorically true or not, whereas writers often allow for degrees of truth, for statistical probability. In reasoning, speakers rely on induction whereas writers have the leisure for hypothesis formation and deduction. Speakers sometimes throw in markers of sensory or hearsay evidence, whereas writers only admit hearsay in the form of citations.“⁴² (s. 122)

---

⁴⁰ „Více dat a větší rozmyšlení těchto věcí vedly k bohatšímu pojetí způsobů, jak se liší psaný a mluvený jazyk. Dřívější klasifikace relevantních jazykových vlastností kolem dimenzí integrace a zapojení byla do jisté míry užitečná, ale ukázala se být nedostatečnou pro poskytnutí uceleného rámce pro rozdíly, které se objevovaly.“ [překlad JCh.]

⁴¹ „Pisatelé mají více času na poskládání informací do ideových jednotek a [...] čtenáři jsou schopní přehlédnout více informací v daném čase.“ [překlad JCh.]

⁴² „Mluvčí se omezují na věrohodnost toho, jestli je něco kategoricky pravdivé či nikoli, zatímco pisatelé často umožňují stupně pravdivosti, statistickou pravděpodobnost. V usuzování mluvčí spoléhají na indukci, zatímco pisatelé mají volnost na formulaci hypotéz a dedukci. Mluvčí občas poukazují na důkazy dané smysly nebo z doslechu, zatímco pisatelé připouští klevety pouze ve formě citací.“ [překlad JCh.]

Ve 4. kapitole knihy *Discourse, consciousness, and time* (Chafe, 1994) se věnuje otázce psaného a mluveného jazyka znovu částečně jinak. Především je toto jeho pojetí charakteristické vyčleněním dalšího „typu“ jazyka, a to jazyka myšleného (*language in thinking* – oproti *language in speaking/writing*), kde platí, že „there are neither overt noises nor marks, and the only direct consumer of the language is the person who produces it.“⁴³ (s. 41) Dále pak uvádí rysy, které rozlišují psaný a mluvený jazyk: prchavost mluvení proti trvalosti psaní; rychlost mluvení proti pomalosti psané produkce (a potenciálně ještě rychlejšímu čtení); nenávratnost mluvení proti editovatelnosti psaní; bohatá prozodie v mluvení proti omezené reprezentaci prozodie v psaní; přirozenost mluvení proti nepřirozenosti psaní; situovanost mluvení proti nesituovanosti psaní.

Na konci kapitoly Chafe uvádí zajímavou myšlenku – že totiž mluvení a psaní jsou dány adaptací na okolnosti svého užívání: „There are many varieties of both speaking and writing, and each variety represents an adaptation to the circumstances of its use. [...] Clearly the best approach is to think of each kind of language as adapted to its own circumstances.“⁴⁴ (s. 60)

I u Chafea můžeme vidět to, co jsme kritizovali výše. Pracuje se škálami (byť jinými než Hoffmannová nebo Koch s Oesterreicherem), ani on však nevyjasňuje, jak s těmito škálami reálně nakládat, jak například určit pozici konkrétního psaného/mluveného textu na škále zapojenost-odloučenost.

Chafe se dotýká představy vlivu okolností na jednotlivé jazyky, což je velmi podobné představě univerzálnosti a nahodilosti u Kocha a Oesterreichera. Chafeova myšlenka o vlivu rychlosti produkce na kvalitativní stránky textu (tj. jeho integrovanost či fragmentárnost) je podnětná – bylo by ji však třeba empiricky ověřit a rozvinout. Podobně jako u Kocha s Oesterreicherem jsme předpokládali, že oproti tlaku u mluvy blízkosti je tlak na mluvu vzdálenosti minimální, ne-li žádný, můžeme i zde vznést hypotézu, že zatímco rychlost mluvené produkce v běžné konverzaci má silně limitující úlohu na některé kognitivní procesy, relativní pomalost psané produkce naopak umožňuje pisateli relativní volnost. Tato volnost však automaticky neznamená výslednou integrovanost textu.

Rovněž je třeba si uvědomit, že Chafe o psaní mluví především ve smyslu „psaní rukou“, zmiňuje i psaní na stroji. Dnes – alespoň v našem společenství – nejvíce užívané psaní na počítači (vzhledem k době vydání knihy pochopitelně) nezohledňuje. Jedná se však o natolik jiný (např.

---

⁴³ „Nejsou zde žádné zjevné zvuky či značky a jediným přímým odběratelem tohoto jazyka je osoba, která ho produkuje.“ [překlad JCh.]

⁴⁴ „Existuje řada variet mluvení i psaní a každá z těchto variet reprezentuje adaptaci na okolnosti svého užívání. [...] Zjevně nejlepší přístup je přemýšlet o každém typu jazyka jako o adaptovaném svým vlastním okolnostem.“ [překlad JCh.]

potenciálně rychlejší) proces než psaní rukou, že je otázka, nakolik jsou Chafeovy závěry na tento typ komunikace převoditelné.

Co je obecný problém, nejen Chafeův, je srovnávání nesrovnatelného – své poznatky o psaném a mluveném jazyce Chafe získává z nesouměřitelných typů komunikace – vědeckých studií a konverzací u večere. Problém, který zde vyvstává, spočívá v tom, že není jasné, čemu lze rozdíly v daných textech připsat. Jedná se o rozdíl v substanci, jak by řekla DuBartellová, anebo tkví rozdíl v nějakých jiných (dalších) faktorech? Jaká je role jednotlivých faktorů? To Chafe neřeší a v principu to ani vyřešit nemůže.

Jako jediný z autorů, které v této práci uvádíme, Chafe kromě mluveného a psaného jazyka rozlišuje ještě jazyk myšlený. V té souvislosti vyvstává otázka, nakolik je smysluplné takový jazyk vyčleňovat, resp. nakolik to odpovídá tomu, jak jazyk „v naší hlavě“ funguje. Na základě introspekce bych řekl, že by bylo možné rozlišit „myšlený psaný jazyk“ a „myšlený mluvený jazyk“. Není jasné, kam by to podle Chafea spadalo. Je dále třeba se ptát na to, jak vypadá myšlený jazyk, který nemá vazbu na psaný či mluvený jazyk (vazbou myslím myšlenkovou relaci). Klíčové je zde opět empirické zkoumání – jen důsledným empiricky založeným bádáním můžeme dojít k smysluplným odpovědím.

2.3. Co si z toho odnést?

Výše uvedená pojetí, která se snaží o teoretická uchopení psaného (resp. mluveného) jazyka, obsahují nedostatky. Důvody jsou obecně dvojího typu: a) jsou opřena o neregulérní argumenty; b) obsahují nesamozřejmá tvrzení, která je nutné podložit empirickými doklady; c) porušují některý z principů uvedených v kapitole 1. Všechna uvedená pojetí však považuji za přínosná, jak bylo řečeno už na začátku kapitoly. Chceme-li vytvářet novou teorii psaného jazyka, měli bychom se z nich poučit.

Jaká poučení z uvedených pojetí vyplývají? V první řadě se ukazuje omezenost výhradně neempirického přístupu. I kdybychom se „strefili“ a vytvořili dokonalou teorii, která bude reflektovat všechny aspekty psaného jazyka, nemůžeme si být jisti ani dokonalostí této teorie, ba dokonce ani její pravdivostí. Můžeme ji pouze považovat za správnou, ale stále jen „považovat“ – někdo jiný může za správnou považovat teorii jinou, která empirickým datům tak dobře, nebo dokonce vůbec, neodpovídá, a nelze vyloučit, že se k takové teorii – nezištně – časem přimkneme i my.

Byl bych nerad, kdyby byl předchozí odstavec považován za bezmeznou adoraci empirického zkoumání. To zde říct nechci a ani se to nekryje s mým osobním přesvědčením. Empirické zkoumání je vždy na teoretickém přemýšlení závislé. Nemyslím si přitom, že by byla absolutně platná často uváděná představa, že teorie či hypotéza předchází empirickému zkoumání (řekl bych, že jde spíš o přání, anebo imperativ využívaný pro didaktické účely). Může dojít a dochází k tomu, že nám data, která jsme za použití určité metody nasbírali pro účely ověření určité hypotézy, (po)ukážou na něco jiného, o čem jsme neměli tušení (Flégr, 2006, s. 29). Avšak

smysluplné empirické zkoumání bez teorie či hypotéz si lze představit jen obtížně. A o to mi zde jde. Budovat pouze teorie bez snahy o empirické podložení je jako jít po uzounké vysokohorské stezce v husté mlze. Není vyloučeno, že dojdeme do cíle, je však dost dobře možné, že spadneme ze srázu. To, co nám může ukazovat cestu (resp. upozorňovat na strmé srázy okolo), v této práci nazýváme princip primárnosti komunikace (pokud teorie odporuje observaci, je chyba v teorii). Můžeme mít například teorii, že udělat krok dopředu znamená pokračovat v cestě. Uděláme tento krok, když je možné, že se (empiricky) ukáže, že cesta náhle uhýbá doleva a že přímo před námi je sráz? V lingvistice takové kroky činíme běžně – na rozdíl od vysokohorského chodce si totiž pád ze skály nejen neuvědomujeme, ale navíc nás to ani trochu nebolí.

Empirickému přístupu k psanému jazyku věnujeme další kapitolu. Teď ještě k dalším poznatkům, které nám neempirická pojetí poskytují.

Ukazuje se, že je pro poznání psaného či mluveného jazyka klíčový nezaujatý přístup, tj. přístup, který vychází z ideje „rovnoprávnosti“ psaného a mluveného jazyka. Zde zdůrazňuji slovo „vychází“ – je samozřejmě možné, že se ukáže, že je smysluplné a plně ve shodě s empirickými poznatky o primárnosti jednoho jazyka nad druhým (alespoň v určitých dimenzích) hovořit. Neempirické zkoumání nám však oporu neposkytuje.

Zároveň s tím je však třeba studovat vztah obou těchto jazyků. Představa úplné oddělenosti obou jazyků je naivní, stejně tak idea absolutní podřízenosti jednoho jazyka druhému. Řešení tak bude kdesi uprostřed. Domnívám se, že je zde důležité obrátit pozornost na princip přirozenosti systému. Může se totiž ukázat, že tento princip porušujeme, pokud se vědecky zabýváme těmito jazyky odděleně, bez zohlednění jejich vzájemné propojenosti. Kromě toho nelze vyloučit možnost, že jde o přirozené systémy dva, a to mluvený jazyk sám o sobě a (na první pohled snad trochu paradoxně) psaný jazyk společně s jazykem mluveným. To by jinými slovy znamenalo jednosměrné působení mluveného jazyka na jazyk psaný.

Ukazuje se, že je potřeba vytvořit kritéria pro srovnávání jednotlivých projevů v rámci psaného a mluveného jazyka. Srovnáváním zjevně nesouměřitelných typů projevu (jako například konverzace u večeře a vědecká studie) vede k pochybeným závěrům.

Rovněž se zdá, že pojmy psanost a mluvenost jsou vymezeny vágně a že tato vágnost znemožňuje s nimi nakládat jinak než intuitivně. Rozumnější se zdá být přístup, který se zaměří na detailnější poznání rysů konkrétních komunikačních situací, z nichž jsou dosud tyto pojmy odvozovány. To neznamená přestat reflektovat samotný faktor psaní a mluvení (tj. třeba toho, že například samotná aktivita psaní – ať už v jakékoli situaci – může mít vliv na podobu projevu, například z hlediska volby mezi variantními prostředky), ale prostě prozkoumání toho, jakou roli hrají jednotlivé dílčí faktory, u kterých předpokládáme, že mají na naši komunikaci vliv (tomu budeme věnovat pozornost v kapitole 4.).

3. Empirické uvažování o psaném jazyku

„Together, theory and empirical evidence push forward our understanding of writing.“⁴⁵ (Hayes, 2006, s. 39).

3.1. O co půjde?

Empiricky založených zkoumání, která bychom zde mohli reflektovat, je celá řada a věnují se různým dílčím tématům. Podobně jako v předchozí kapitole, ani zde nám tak nepůjde o to, sepsat soustavné pojednání o dosavadních výzkumech. Soustředíme se zde jen na některé vybrané výzkumy, které na jednu stranu mohou poskytovat důležité argumenty v diskusi o povaze psaného jazyka, jeho vztahu k jazyku mluvenému atd. (tj. které lze aplikovat při zodpovídání problémů uvedených v předchozí kapitole) a které na stranu druhou otevírají otázky nové, v teoretickém přemýšlení nerefléktované.

Jednotlivé empirické studie jsou orientovány různými způsoby – může jít např. o korpusové analýzy, psychologická zkoumání, psycholingvistické či neurolingvistické výzkumy apod. Z tohoto důvodu se zdá být užitečné tuto kapitolu členit do tří samostatnějších oddílů: a) gramotnost, b) text, c) psaní.

Jako další oblast by se nabízelo čtení – touto problematikou se zde však zabývat nebudu, ačkoliv v jejím rámci byla provedena řada zajímavých výzkumů. Důvodem je primárně to, že vztah k otázce psaného jazyka je zde svým způsobem volnější než u tří výše uvedených oblastí: Výzkum čtení se – obecně řečeno – zaměřuje na otázku, jak identifikujeme, co chtěl pisatel projevu sdělit. Jinými slovy, dílčí otázky mohou být, jakým způsobem rozpoznáme písmeno od ne-písmena (např. nějaké šmouhy na papíře), slovo od ne-slova, jak je možné, že některá slova rozpoznáme rychleji než jiná (i když mají stejně písmen), jestli při čtení využíváme fonologickou informaci nebo ne, jak kombinaci písmen propojíme s určitým pojmem, můžeme se zabývat otázkou očních pohybů při čtení atd. Tedy, psaný jazyk ve zkoumání čtení není primárním předmětem zájmu, ale spíše pozadím, je něčím, k čemu se proces čtení vztahuje. O fungování psaného jazyka nás tak výzkum čtení informuje jen nepřímou. Pro seznámení se s touto problematikou z toho důvodu jen odkazují na dvě základní publikace: *Reading and understanding* Geoffreyho Underwooda a Vivienne Battové (Underwood – Batt, 1996) a *The psychology of reading and language comprehension* Marcela Justa a Patricie Carpenterové (Just – Carpenter, 1987)

3.2. Gramotnost

Téma gramotnosti a jeho vlivu na myšlení či kulturu jsme již nastínili v předchozí kapitole. Zde se podíváme na výzkum Alexandra Romanoviče Luriji, který je shrnut v knize *O historickém vývoji poznávacích procesů* (Lurija, 1976). Hned na tomto příkladu můžeme dobře vidět vztah mezi

---

⁴⁵ „Teorie a empirická evidence posouvají naše porozumění psaní dopředu společně.“ [překlad JCh.]

empirickým a ne-empirickým zkoumáním. Jak totiž bylo řečeno, Luriju ve své argumentaci nezřídka používá Walter J. Ong.

Lurijovo zkoumání se uskutečnilo již v letech 1931–1932 a bylo zaměřeno na „psychické zvláštnosti“ obyvatel Uzbekistánu a částečně Kyrgyzstánu. Zkoumané osoby se dělily na pět skupin (s. 30): a) ženy ičkari (negramotné a nezapojené do jakéhokoli společenského života), b) dekchanové (rolníci, negramotní), c) ženy – posluchačky krátkodobých kurzů pro přípravu vychovatelek mateřských škol (minimální vzdělání, málo gramotné), d) představitelé kolchozního aktivu mládeže, kteří absolvovali krátké kurzy (vzdělání krátkodobé, mnozí málo gramotní), e) studentky přijaté do pedagogické střední školy (úroveň vzdělání poměrně nevysoká). U těchto osob byly provedeny testy, které se zaměřovaly na vnímání, abstrakce a zobecnění, úsudek a závěr, řešení úkolů, obrazotvornost, sebeanalýzu a sebeuvědomění.

Obecně se Lurija zaměřoval na odlišnosti psychologických procesů těchto osob od osob plně gramotných a edukovaných. Zároveň Lurija sledoval rozdíly mezi jednotlivými skupinami, což mělo ilustrovat posun v psychologických procesech se vzrůstajícím vzděláním.

Lurijovy výsledky byly velice zajímavé, protože testované osoby (zejména ženy ičkari a dekchanové) vykonávaly/řešily jednotlivé úlohy značně jiným způsobem, než bychom očekávali. Jako příklad zde uvedu Lurijovy výsledky prezentované ve třetí (nejrozsáhlejší) kapitole, týkající se abstrakce a zobecnění. Lurija představuje toto svoje zkoumání takto: „Proces klasifikace předmětů je zvláštní forma činnosti, jejíž podstata spočívá ve vyčlenění podstatných příznaků předmětů a ve spojování těchto předmětů v příslušné skupiny. Přednost, která se dává určitému příznaku, vyčlenění toho či onoho klasifikačního principu těsně závisejí na formě činnosti, která u daného subjektu převládá. Určuje jak motivy, s nimiž subjekt přistupuje k úkolu, který je před ním postaven, tak i strukturou operací, které vykonává. [...] Operace, které budou provedeny, klasifikační soustavy, které budou reálně zvoleny, jsou určovány praxí, která v činnosti subjektu převládá a která zase závisí na historicky vzniklých podmínkách jeho života. Základním úkolem našeho výzkumu bylo ujasnit formy spojování předmětů, charakteristických pro různé stupně společenskoekonomického vývoje, prozkoumat operace zobecňování v jejich závislosti na různých druzích praxe.“ (s. 65)

V prvním experimentu Lurija využíval dichotomie abstraktního či kategoriálního myšlení (osoba vyčlení abstraktní pojem, vybírá předměty odpovídající tomuto pojmu a tím vytváří kategorii; spočívá na verbálně logickém myšlení) a myšlení konkrétního či situačního (osoba zapojuje předměty do konkrétních činnostních situací, které ze zkušenosti zná; jde o „reprodukcí názorně činnosti zkušenosti“). Lurija uváděl, že u jedinců tíhnoucích k druhému typu myšlení „je téměř nemožné odtrhnout se od názorné situace a přejít na jiný princip klasifikace“ (s. 68) Navíc byl druhý typ myšlení pozorován u osob s poškozením mozku – Lurija v této souvislosti odkazuje na výzkumy L. S. Vygotského a K. Goldsteina. Testované osoby měly za úkol klasifikovat názorné předměty – například jim byl předložen soubor slov *sklenice – hrnec – bryle – láhev* a testované osoby měly rozhodnout, které z uvedených slov se nehodí k ostatním. U negramotných osob Lurija došel k následujícímu závěru: „teoretická, abstraktní činnost, uskutečňovaná s pomocí

abstrahující a zobecňující funkce slova, se zde nahrazovala reprodukcí názorně činnostní situace, v níž se seskupovaly předložené předměty.“ (s. 95) U osob málo gramotných (výše uvedené skupiny c) a d)) se „názorně činnostní, situační charakter myšlení uchovával, ale bylo poměrně snadné přivést je k verbálně logickým operacím“ – Lurija však konstatuje, že „kategoriální operace tu ovšem byly relativně nepevné“ (s. 95). Operace teoretického, verbálně logického myšlení podle Lurijových výsledků pak převládaly pouze u skupiny e). Pro negramotné osoby Lurija tvrdí, že forma jejich myšlení „je výsledkem elementárních forem společenské praxe, které u této skupiny zkoumaných osob převládají, důsledkem jejich negramotnosti.“ (s. 96).

V druhém experimentu měli testované osoby určovat shodu mezi dvěma předměty (např. *okurky* a *ružiče*). Lurija k tomu píše: „Chtěli jsme zjistit, jak probíhá u zkoumaných osob operace srovnávání a zobecňování (nalézání shody) a v jaké míře má verbálně logický charakter. Předkládali jsme jim ke srovnání předměty, které se výrazně navzájem liší, a předměty, které lze obtížně začlenit do společné praktické situace.“ (s. 98) Výsledek byl do značné míry podobný prvnímu experimentu – testované osoby, které se aspoň krátkodobě učily ve škole, neměly s úlohami problém. Naopak osoby negramotné s úlohami potíže měly, odmítaly možnost spojení daných předmětů.

Ve třetím experimentu šlo o definování pojmů podřazením předmětu pod určitou kategorii (kladenou otázkou například bylo „Co je to automobil?“). Lurija došel k závěru, že „zkoumané osoby z řad lidí negramotných a nezapojených do složitých forem společenské praxe úkol slovně definovat pojem buď zcela odmítají, nebo jej nahrazují názorným popisem izolovaných předmětů. U kulturně pokročilejší skupiny zkoumaných osob vznikají nové formy definování pojmů. [...] Zkoumané osoby se již pokoušejí pojmy definovat.“ (s. 106–107)

Celkově tak Lurija došel k závěru, že „procesy abstrakce a zobecňování neexistují ve všech vývojových etapách v neměnné podobě. Samy jsou produktem sociálně ekonomického a kulturního vývoje.“ (s. 113)

Vztáhneme-li Lurijovy poznatky k Ongovým tvrzením, vidíme tu určité rozpory. Na rozdíl od Onga jsou Lurijovy poznatky empiricky ukotvené a Lurija je ve svých závěrech vcelku umírněný. Důležité je, že nepřisuzuje odlišnosti v kognitivních procesech zkoumaných jedinců ani tak samotné gramotnosti, ale spíše zdůrazňuje samotnou úlohu vzdělání. Nezávislou proměnnou (tedy proměnnou, která výsledky testovaných osob zapříčiňuje) totiž není pouze gramotnost jako taková. Lurija se s tím dovedně vypořádává tím, že mluví o sociálně ekonomickém a kulturním vývoji, o úloze vzdělání apod., což jsou velmi komplexní proměnné, pod něž je možné schovat řadu dílčích vlivů. Jinými slovy: ačkoliv je gramotnost proměnnou, která je při řešení této otázky součástí přirozeného systému, nemůžeme si být jisti, jakou roli reálně hraje. Nelze totiž dost dobře zkoumat izolovaně pouze její vliv.

Gramotnost, resp. osvojení si psaného jazyka, pravděpodobně určitý vliv na myšlení a kognitivní procesy má. Otázkou je jaký. V této práci se touto otázkou dále zabývat nebudeme, mimo jiné z toho důvodu, že to o psaném jazyce jako takovém mnoho nevyovídá. Osvojení/neosvojení

psaného jazyka je zde totiž nezávislou proměnnou, je tím, o čem se předpokládá, že ovlivňuje, není tím, co je ovlivňováno. Vzhledem k tomu, že víceméně nevíme, jak psaný jazyk sám o sobě funguje, jeví se otázka vlivu jeho osvojení na další aspekty lidské kognice jako sekundární, byť důležitá a zajímavá.

3.3. Text

Zkoumání výsledků psané produkce, tedy psaných textů, je natolik standardním předmětem lingvistiky, že jenom vyjmenování prací z posledních pěti let, které jsou takto založeny, by dalekosáhle přesáhlo rozsah i značně přebujelé disertační práce. Zde se o něco takového pokoušet nebudu. Podíváme se naopak pouze na jednu vybranou studii, a to na práci Douglase Bibera *Spoken and written textual dimensions in English: Resolving the contradictory findings* (Biber, 1986).

Jedná se o příkladnou korpusovou studii, která analyzuje otázku vztahu mezi psanými a mluvenými texty. Biberovou výzkumnou motivací bylo vyřešit problém, který tkvěl ve značné nesourodosti, v extrémních případech dokonce protichůdnosti poznatků ohledně podobnosti či rozdílů mezi psanými a mluvenými texty. Jako jeden z ilustrativních příkladů jedné takové nesourodosti uvádí výzkumy Wallace Chafea (Chafe, 1982) a Jane Blankenshipové (Blankenship, 1962).

Jak jsme již uvedli v předchozí kapitole, Chafe na základě srovnání konverzace a vědeckých studií došel k obecnému závěru, že psaní a mluvení se liší ve dvou dimenzích: zapojenost-odloučenost a integrovanost-fragmentárnost. Blankenshipová oproti tomu studovala rozdíl mezi psaným a mluveným jazykem na materiálu populárních novinových textů a veřejných mluvených projevů a došla k závěru, že mezi těmito texty nebyl podstatný rozdíl, přičemž se zaměřovala na délku vět, používání minulého času a užívání pasiva.

Biber tvrdí, že problémy dotavadních výzkumů spočívají v odlišných východiscích. Problémy kvantitativních výzkumů psaných a mluvených textů pak spatřuje v užití metodologii, přičemž jmenuje základní tři metodologická omezení: a) „Assigning undue weight to particular linguistic features“;⁴⁶ b) „Assigning undue weight to individual texts“;⁴⁷ c) „Assigning an undue weight to the text types chosen for analysis“.⁴⁸ Jinými slovy, Biber říká, že je problém v tom, že se srovnání psaných a mluvených textů často omezilo pouze na některé vybrané jazykové jevy (srov. délku vět, minulý čas a pasivum u Blankenshipové), že nebylo reflektováno to, že pro analýzy je třeba mít reprezentativní vzorek textů (pokud svou analýzu založíme na několika málo textech, je pravděpodobné, že naše závěry budou silně ovlivněny idiosynkrasiemi) a že se často srovnávaly

---

⁴⁶ „Přiřknutí nepřiměřené váhy určitým jazykovým jevům.“ [překlad JCh.]

⁴⁷ „Přiřknutí nepřiměřené váhy jednotlivým textům.“ [překlad JCh.]

⁴⁸ „Přiřknutí nepřiměřené váhy textovým typům vybraným k analýze.“ [překlad JCh.]

komunikačně nesrovnatelné textové typy (srov. konverzaci na jedné straně a vědeckou práci na druhé u Chafea).

Tato tři omezení se Biber ve svém výzkumu snaží odstranit. Využívá k tomu korpus obsahující několik stovek textů, které byly rozděleny pod 16 textových žánrů. V těchto textech si všímá 41 lexikálních a syntaktických jevů. Biberova studie je kvantitativní a využívá tzv. faktorovou analýzu. Jednodušeji řečeno, Biber nejprve shlukuje jednotlivé lexikální a syntaktické jevy do skupin (tzv. faktorů) na základě frekvence souvýskytu těchto jevů a posléze tyto faktory interpretuje jakožto textové dimenze (to odvozuje od komunikačních funkcí, které sdílí jednotlivé jevy v rámci daného faktoru). V druhém kroku pak Biber zjišťuje zastoupení daných faktorů v jednotlivých textech a textových typech.

V uvedené studii Biber došel k pěti faktorům. Faktory jsou složeny z jevů s kladnými a zápornými váhami, přičemž kladná váha znamená častý výskyt, váha záporná znamená nižší frekvenci. Jako význačné se počítají pouze váhy, které jsou vyšší než .35. Pro ilustraci se podíváme na faktor 1. Ten shlukuje následující jevy s kladnou vahou: zjišťovací otázky (váha .79), vedlejší věty vztažné (.76), prepozice na konci věty (.68), pro-verbum *do* (.67), zkracování (.67), užívání *I* a *you* (.62), obecné hedges (.61), vedlejší věty podmínkové (.56), doplňovací otázky (.52), zájmeno *it* (.49) atd., a dva jevy s vahou zápornou: užívání delších slov (–.71), vyšší type/token ratio (–.65). Biber tento faktor interpretuje následovně: „Factor 1 identifies a dimension which characterizes texts produced under conditions of high personal involvement and real-time constraints (marked by low explicitness in the expression of meaning, high subordination, and interactive features) – as opposed to texts produced under conditions permitting considerable editing and high explicitness in the lexical content, but little interaction or personal involvement. The distribution of features shown here suggest the label ‘Interactive vs. Edited Text’.“⁴⁹

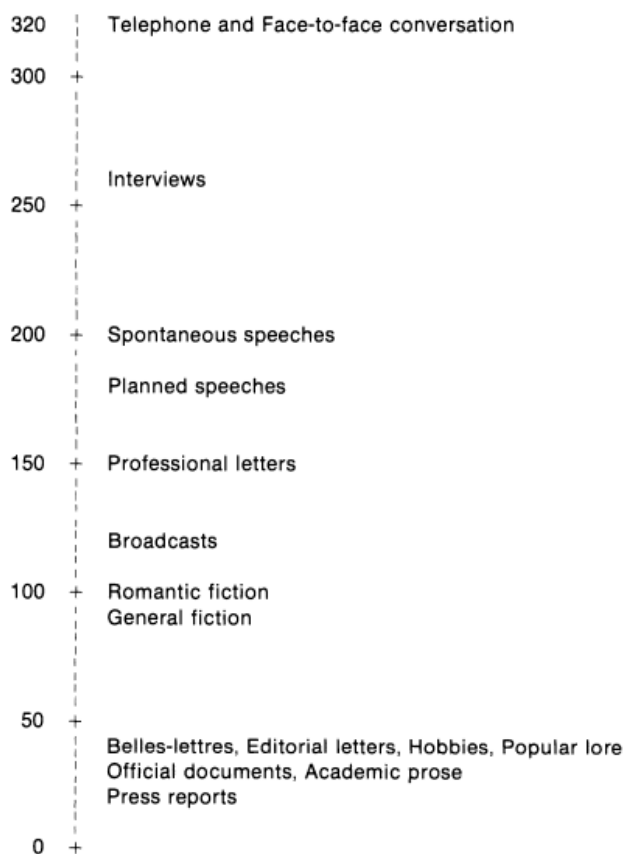
Pro jednotlivé texty je možné vypočítat tzv. faktorové skóre – to lze spočítat jako počet výskytů jevů, které mají v rámci daného faktoru význačnou váhu. Biber nejprve spočítal faktorové skóre pro každý z textů a posléze vypočítal průměrné skóre v rámci jednotlivých textových typů. V rámci textové dimenze „interaktivní vs. editovaný text“ mu pak vyšla škála, kterou uvádím v rámci obrázku 1.

Biber tak dochází ke škále, která je jednoznačně opřena o stanovená kritéria a na kterou je možné snadno zařadit jakýkoliv další textový typ, který si vybereme. Odpadají zde tak problémy, které jsme v souvislosti se škálami viděli v kapitole o neempirickém uvažování o psaném jazyce.

---

⁴⁹ „Faktor 1 vymezuje dimenzi, která charakterizuje texty vytvořené za podmínek značného osobního zapojení a omezení reálným časem (tyto texty se vyznačují nízkou explicitností ve vyjadřování významu, značnou subordinací a interaktivními jevy). Oproti tomu stojí texty vytvořené za podmínek umožňujících rozsáhlou editaci a vysokou explicitnost v lexikálním obsahu, avšak malou interakci či osobní zapojenost. Distribuci jevů, které se zde ukazuje, se nabízí pojmenovat jako ‚interaktivní vs. editovaný text‘.“ [překlad JCh.]

Další důležitou věcí, na kterou Biber poukazuje, je to, že jednotlivé faktory, které vymezuje, nerozdělují psané a mluvené texty ostře – že zde sice může být určitý překryv (např. mezi interaktivitou a mluveností a editovaností a psaností jako na obrázku 1), ale sám o sobě tento překryv rozdíl mezi psanými a mluvenými texty nevysvětluje. Podle Bibera je třeba reflektovat situaci značně komplexněji a s mnohem promyšlenější metodologií, než tomu bylo dříve.

Obrázek 1: Rozložení typů textů na škále založené na faktoru 1. Převzato z Biber (1986).

Biber tak poskytuje zajímavý metodologický rámec, pomocí kterého bychom měli být schopni překlenout řadu problémů, na které jsme naráželi u neempirických výzkumů. Zůstává však otázkou, co všechno jsme schopni prostřednictvím tohoto přístupu o psaném jazyce říct a co nám naopak zůstane utajeno. Biber například explicitně neuvádí, jakým způsobem „operacionalizuje“ mluvené texty – tj. jakým způsobem je přepisuje, zda a jak je při přepisu upravuje. Rovněž je zřejmé, že při srovnání mluvených a psaných textů je nezbytné zanedbat určité inherentní součásti jedné nebo druhé modality – tedy např. intonaci u textů mluvených a interpunkci u textů psaných. Jinými slovy, jde nutně o srovnání předem vytvořených modelů jednotlivých textů.

Jako další slabinu tohoto přístupu můžeme vidět to, že Biber apriorně omezuje rámec svého zkoumání na omezený počet proměnných. 41 lexikálních a syntaktických jevů samozřejmě není malé množství (resp. je to mnohem více než v řadě jiných výzkumů), apriorně se zde však nereflektují potenciálně důležité proměnné, které stojí „za“ jednotlivými texty (ať už sociálního či

psychologického charakteru). Není tak jisté, zda Biberův přístup nepřekračuje princip přirozenosti systému.

Lze myslím říct, že Biberův přístup je „povrchový“, že analyzuje svrchní stranu psaných a mluvených textů. Je však třeba zdůraznit, že tak činí na základě poctivé metodologie a že jeho výsledky stojí na solidních základech.

3.4. Psaní

Výzkumů, které se – z nejrůznějších úhlů pohledu – věnují psaní, je v současné lingvistice velké množství. Zde budu prezentovat pouhý zlomek – půjde mi však především o tři věci. Zaprvé se pokusím nastínit metody zkoumání psaní, což považuji za klíčové, chceme-li psaní jako proces vědecky uchopovat. Zadruhé představím základní modely psané produkce, se kterými se v literatuře můžeme setkat. A zatřetí se podíváme na některé zajímavé výzkumy, které byly v otázce psané produkce uskutečněny.

3.4.1. Metody zkoumání psané produkce

Dvě obecné metody, kterými se psaná produkce zkoumá, popisuje Gunther Eigler v článku *Methoden der Textproduktionsforschung* (Eigler, 1996). Eigler metody rozlišuje podle toho, co se snaží zachytit, a to na metody, které se užívají při zkoumání výsledného textu, a metody, které se užívají při zkoumání samotného procesu psaní.

V rámci zkoumání výsledného textu jde víceméně o standardní lingvistické metody – např. může jít o lexikální, syntaktické či textové analýzy, analýzy textové soudržnosti apod. V rámci studia psaní jako procesu Eigler rozlišuje dvě metody, které byly v polovině 90. let aktuální, a to tzv. protokolování hlasitého myšlení (něm. „Protokollen des lauten Denkens“, angl. „think(ing)-aloud protocols“) a analýzy času při produkci (tzn. především analýzy pauz).

Protokolování hlasitého myšlení je asi nejzákladnější metoda studia psané produkce. Zjednodušeně řečeno spočívá v tom, že testovaná osoba nahlas říká, co v rámci procesu psaní v danou chvíli dělá, resp. o čem přemýšlí. Jinými slovy, touto metodou se zjišťují myšlenkové procesy, které se zúčastní procesu psaní. Její užívání je pochopitelné, neboť je to v principu jediná metoda, která nám dává vcelku přesné údaje o tom, jaké myšlenkové procesy testovaná osoba v danou chvíli prožívá. Na druhou stranu můžeme předpokládat, že užití této metody určitým způsobem ovlivňuje proces psaní jako takový. Sarah Ransdellová (Ransdell, 1995) například na vzorku 38 studentů poukázala na to, že v případě, že testované osoby měly provádět „hlasité myšlení“, snížila se poměr slov a vět napsaných za minutu. Jinými slovy, Ransdellová ukázala, že hlasité myšlení snižuje kompoziční rychlost. Na druhou stranu se však neprokázalo, že by hlasité myšlení ovlivňovalo syntaktickou komplexitu textu nebo celkový počet slov či vět.

Na analýzy času při psané produkci se podíváme v další části – základní metodou zde samozřejmě je zaznamenávání procesu psaní ve spojení s časovými údaji. K tomu v dřívější době sloužila videokamera, v současnosti je však patrný rozvoj počítačových metod zkoumání psaného

jazyka (srov. níže o programech SCRIPTKELL a Inputlog), které analýzu časových aspektů psané produkce pohodlně umožňují. S otázkou produkčního času však souvisí i další metody, které Eigler ve svém přehledovém textu neuvádí. Jedná se především o metody dvojí a trojí úlohy.

Od poloviny 90. let využívala řada výzkumů takzvané „metody dvojí úlohy“ (angl. „dual-task methods“). Tyto metody se zaměřují na interferenci, která vzniká při vykonávání dvou úloh, jež jsou si časově blízké. Jinými slovy, současně s psaním je testovaná osoba nucena vykonávat ještě druhotnou úlohu (v závislosti na tom, co zjišťujeme). Pokud je psaní nějakým způsobem narušeno, předpokládá se, že existuje překryv v kognitivních zdrojích, které jsou třeba pro vykonávání druhotné úlohy a psaní (Torrance – Galbraith, 2006).

Pro příklad si můžeme uvést studii Chenowethové a Hayese (Chenoweth – Hayes, 2003). Tito badatelé testovali popis komiksů u 18 testovaných osob, přičemž v experimentu použili dva typy druhotných úloh: a) opakování slabiky „tap“ v rytmu, který byl udáván metronomem (tzv. artikulační potlačení, angl. „articulatory suppression“); b) klepání nohou o zem v rytmu udávaném metronomem. Autoři došli k několika poznatkům o artikulačním potlačení: Zaprvé, artikulační potlačení zpomalilo tempo produkce textu o 21 %. Zadruhé, artikulační potlačení neovlivnilo ani čas věnovaný opravám, ani počet oprav. Zatřetí značně snížilo délku P-burst (doba kontinuálního psaní ukončená pauzou), a to o 34 %. Začtvrté zvýšilo počet mechanických chyb (překlepů) a za páté zvýšilo pocítovanou náročnost úlohy. Autoři tak předpokládají, že interference s vnitřním hlasem (která nastává při artikulačním potlačení) interferuje s procesem psaní. Jinými slovy autoři říkají, že při psaní je důležitá „vnitřní řeč“.

Zatímco metody dvojí úlohy nejsou používány pouze při výzkumu psaní, ale i při zkoumání řady jiných kognitivních procesů, metoda trojí úlohy je vytvořena přímo pro výzkum psaní. S touto technikou jako první přišel Ronald Kellogg na konci osmdesátých let (Kellogg, 1987) a v posledních dvaceti letech byla použita pro řadu výzkumů. Technika je vytvořena pro účely zkoumání kognitivní nákladnosti procesů podílejících se na psaní v závislosti na běhu času. Primární úlohou je zde psaní určitého textu. Sekundární úlohou pak je reagovat co nejrychleji na zvukové podněty (pípnutí), které se ozývají na náhodném místě v určitém časovém intervalu (testovaná osoba musí např. zmáčknout klávesu F5 co nejrychleji poté, co se ozve podnět). Poslední, terciární úlohou je přímá retrospekce po reakci na daný zvukový stimul (tj. testovaná osoba musí říct, co dělala s textem ve chvíli, kdy se ozval zvukový podnět). Zde je třeba podotknout, že na rozdíl od běžného protokolování hlasitého myšlení nemají v této úloze testované osoby formulační volnost, ale musí uvést jednu ze tří možností: plánování, translace (vhodný jednoslovný termín v češtině nenacházím – jde v podstatě o převod myšlenek do jazykového vyjádření, srov. níže), přezkum (což je zastřešující termín pro hodnocení napsaného a opravování).

Technika měří využití pracovní paměti za pomoci měření reakčního času na zvukové podněty a tato měření propojuje s tím, jaké procesy se zrovna při procesu psaní odehrávají. Předpokladem je to, že čím vyšší je reakční čas na zvukový podnět, tím náročnější je aktuální proces v rámci primární úlohy (zde podotýkám, že reakční čas v rámci sekundární úlohy je srovnáván s reakčním časem na zvukové stimuly, který testovaná osoba vykazuje v samostatné úloze před začátkem

samotného výzkumu). Výhoda metody je spatřována v tom, že samotnou náročnost signalizovanou reakčním časem lze přiřadit přímo k určitému procesu, který se v danou chvíli odehrává (srov. Piolat – Kellogg – Farioli, 2001).

Na první pohled se jedná o velmi komplikovanou metodu, která je hodně vzdálena běžnému psaní. Můžeme se domnívat, že samotné uplatnění této metody významně ovlivní kognitivní procesy, které se na psaní podílí (podobně jako tomu může být v případě uplatnění protokolování hlasitého myšlení – srov. Ransdell, 1995 výše). S velkým množstvím výtek se v sumarizující studii *Triple task technique for studying writing processes* vyrovnávají Annie Piolat, Ronald Kellogg a Fernand Farioli (Piolat – Kellogg – Farioli, 2001). Autoři např. citují studii Annie Piolat et al. (1996), v níž se studoval rozdíl mezi úlohou, kde šlo pouze o psaní, a dvojí úlohou, kde musely testované osoby reagovat na zvukové podněty, a zároveň rozdíl mezi dvojí úlohou a trojí úlohou. Sledovala se plynulost psaní, syntaktická komplexita a počet oprav. Důležité je, že nebyly nalezeny signifikantní rozdíly.

Dalším z problémů, který můžeme u techniky trojí úlohy spatřovat, je možnost, že se testované osoby mohou soustředit na rychlost reakce na zvukový podnět více než na psaní textu. Piolat, Kellogg a Farioli (2001) však experimentálně ukazují, že tomu tak není, a to dokonce ani v případech, kdy je testovaným osobám dán úkol, aby upřednostnili sekundární nebo terciární úlohu před psaním jako takovým. Autoři to zdůvodňují tím, že samotná stavba metody trojí úlohy zajišťuje, že psaní bude primární úloha. Psaní je podle nich totiž jedinou z úloh, která vyžaduje soustavné soustředění a pozornost – na rozdíl od sekundární a terciární úlohy je totiž kumulativní. (s. 73).

K metodě trojí úlohy lze mít jistě řadu námitek. Dosud se však zdá, že je to jedna z nejspolehlivějších metod pro zkoumání procesů, které se podílejí na produkci psaného textu.

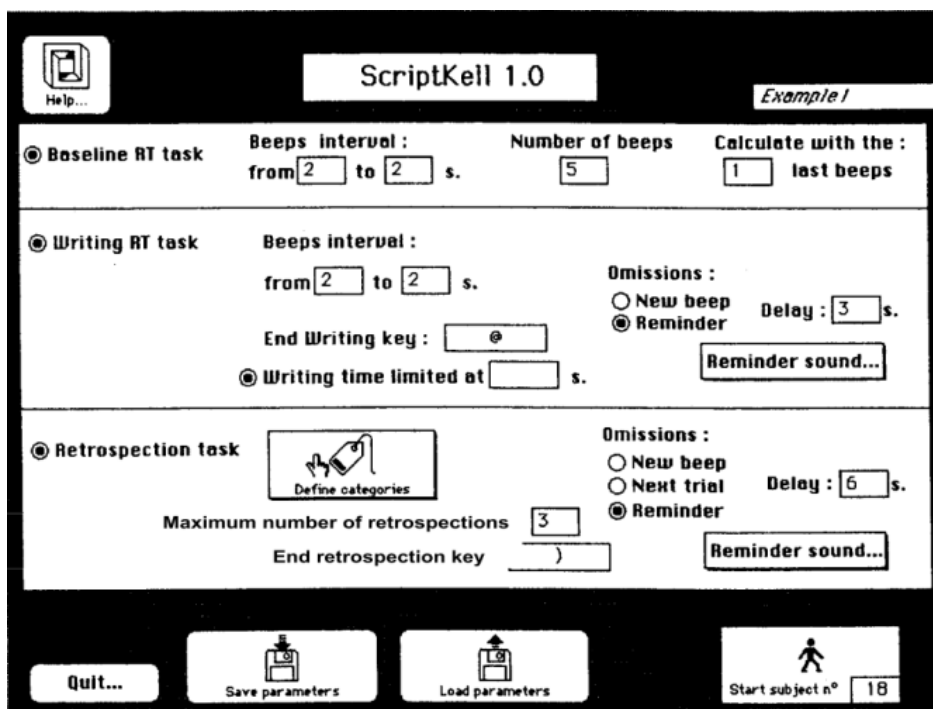
Jak jsme již uvedli, s rozvojem počítačové techniky začalo být možné bez obtíží sledovat psanou produkci v reálném čase. Zatímco dříve bylo nutné proces psaní zkoumat prostřednictvím videonahrávky, dnešní technika (a rovněž i přechod od psaní rukou k psaní na počítači) umožňuje mnohem detailnější a zároveň jednodušší záznam psaní – snímání stisků jednotlivých kláves ve spojení se zaznamenáváním času jednotlivých stisků. To v principu umožňuje dokonalou rekonstrukci celého procesu psaní.

Jedním z neznámějších programů pro zkoumání psané produkce je SCRIPTKELL, který byl vytvořen přímo pro uplatnění výše uvedené metody trojí úlohy (Piolat et al., 1999). Určitou nevýhodou tohoto programu je, že je vytvořen pro Macintosh, výhodou naopak to, že není nutně napojený na konkrétní textový procesor a že v něm lze nastavit řada parametrů, které jsou pro metodu trojí úlohy klíčové. Badatel si tak může nastavit omezení času psaní, časový interval, v němž se ozývají zvukové podněty, co se má dít, pokud osoba nereaguje na zvukový podnět, nebo neprovede retrospekci, počet a označení retrospekci atd. Srov. obr. 2.

Program SCRIPTKELL automaticky zaznamenává a analyzuje proměnné, klíčové pro metodu trojí úlohy (např. frekvenci výběru jednotlivých kategorií retrospekce, reakční časy atd.). Výhodou

je, že jej lze zdarma získat přímo od Annie Piolat. Pokud bychom chtěli použít metodu trojí úlohy, je SCRIPTKELL nejlepším dostupným řešením.

Obrázek 2: Hlavní okno programu SCRIPTKELL. Převzato z Piolat et al. (1999).

Nejnovějším programem, který je vytvořen pro účely zkoumání psané produkce, je Inputlog (Leijten – Van Waes, 2005). Tento program umožňuje a) zaznamenávat proces psaní v rámci programu Microsoft Word (jinými slovy, jde o program vytvořený primárně pro operační systém Windows); b) na základě toho generovat data pro následné analýzy (např. analýzy pauz, revizí, textové analýzy apod.); c) přehrát celý proces psaní s různou rychlostí; d) zachytit diktování pomocí softwaru na rozpoznávání řeči. Inputlog v základu zaznamenává stisky kláves a činnost myši (pohyb a klikání) a těmto aktivitám přiřazuje časové údaje. Stejně jako SCRIPTKELL jde o program, který je k dispozici zdarma (na stránkách <http://www.inputlog.net/>), je však třeba požádat o heslo (z důvodu evidence toho, kdo s programem pracuje).

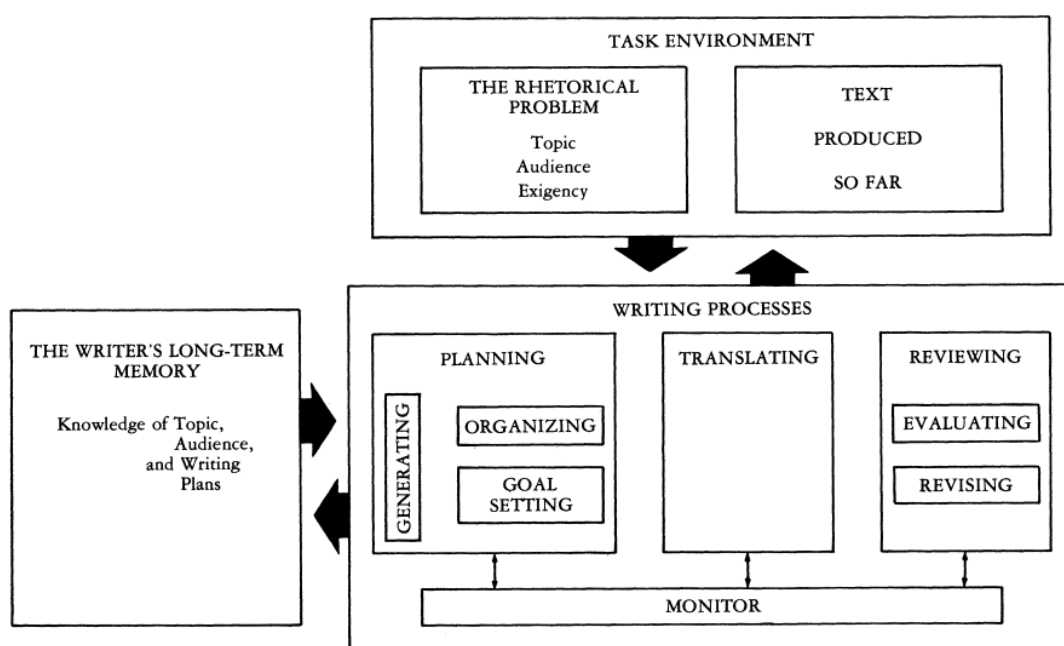
Na rozdíl od SCRIPTKELLu Inputlog není vytvořen primárně pro jednu z metod zkoumání psané produkce, ale je možné jej používat pro širší spektrum výzkumů (pro metodu trojí úlohy se však nehodí). Velkou výhodou je, že zaznamenává produkci přímo v programu Microsoft Word, tedy v běžném rozhraní, v němž jsou uživatelé počítačů zvyklí psát. Velkou výhodou je rovněž možnost zvukového záznamu souběžně se záznamem psaní – Inputlog tak lze využívat i pro výzkum založený na protokolování hlasitého myšlení.

3.4.2. Modely psané produkce

Nyní se podíváme na dva základní modely psané produkce. Prvním modelem, který v podstatě odstartoval vlnu výzkumu psaní jako procesu v psycholingvistice, je model Lindy Flowerové a Johna Hayese ze začátku 80. let (Flower – Hayes, 1981).

Flowerová a Hayes psaní uchopili jako proces, který je složen z dílčích procesů, které jsou hierarchicky uspořádány. Důležité je přitom to, že psaní, resp. vytváření psaného textu, je podle Flowerové a Hayese zaměřené na cíl (angl. goal-directed), přičemž cíle mohou být dílčí nebo obecné a mohou se v průběhu psaní proměňovat. Na základě tohoto přístupu autoři kritizují starší pohled, že je psaní složeno z daných stádií, které následují po sobě. Místo toho prezentují myšlenku, že se jednotlivé dílčí procesy (plánování, psaní v užším slova smyslu a revidování) vyskytují v průběhu procesu psaní opakovaně a hierarchicky.

Své zkoumání založili Flowerová s Hayesem na výzkumech opřených o protokolování hlasitého myšlení. Jejich model (srov. obr. 3) má tři základní oblasti: task environment (doslovně přeložitelné jako „okolí úlohy“), dlouhodobou paměť pisatele a samotné procesy psaní.

Obrázek 3: Model psané produkce podle Flowerové a Hayese (Flower – Hayes, 1981).

V oblasti task environment Flowerová s Hayesem rozlišují jednak rétorický problém (rhetorical problem) a dosud vytvořený text (text produced so far). Rétorický problém je vymezen velmi volně – důležité však je, že ho autoři nevymezují obecně, ale se zacílením na pisatele (nejde ani tak o obecné vymezení tématu a způsobu jeho uchopení, ale spíše o to, jakým způsobem si téma a způsob jeho uchopení vymezí pisatel: „the way in which people choose to define a rhetorical problem to themselves can vary greatly from writer to writer“⁵⁰ Flower – Hayes, 1981). Oblast dlouhodobé paměti autoři pojmají jako to, co obsahuje pisatelovu znalosti související s tématem, okruhem čtenářů apod. Klíčové jsou pak procesy psaní (writing processes), kde se vydělují plánování (planning), translace (translation) a přezkum (reviewing) a dále monitor. V rámci plánování vydělují Flowerová s Hayesem vytváření myšlenek (generating ideas), což zahrnuje

⁵⁰ „Způsob, jakým si lidé pro sebe definují rétorický problém, se může pisatel od pisatele značně lišit.“ [překlad JCh.]

i získávání informací z dlouhodobé paměti, organizaci myšlenek, tedy vlastně jejich strukturaci do smysluplného celku, a vytváření cílů (goal setting).

Translací se myslí převod myšlenek do psaného jazyka: „The writer’s task is to translate a meaning [...] into a linear piece of written English.“⁵¹ (Flower – Hayes, 1981) Přezkum je složen ze dvou dílčích procesů – hodnocení (evaluating) a opravování (revising). Monitor sleduje jednotlivé procesy a na tomto základě určuje přechod od jednoho procesu k jinému.

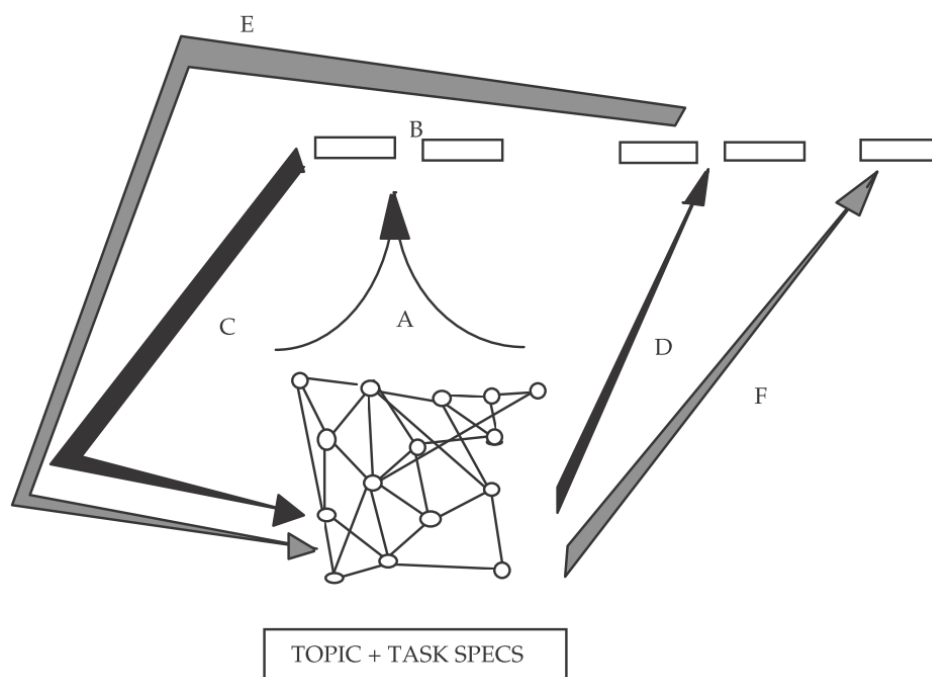
V rámci uvedeného modelu je důležité ještě upozornit na roli šipek. Ty totiž poukazují na to, že jde o model dynamický, dlouhodobá paměť a task environment ovlivňují procesy psaní, ale ty zároveň proměňují dlouhodobou paměť a task environment. Jinými slovy, s tím, jak píšeme, se podle daného modelu mění např. naše pojetí tématu, naše znalosti a zároveň cíle našeho psaní. Zároveň model poukazuje na nelinearitu procesu psaní – plánování, translace a přezkum nejsou tři stadia s přesně daným pořadím, ale v průběhu psaní se střídají v pořadí, které není předem specifikováno.

Druhým modelem, který si zde představíme, je model Davida Galbraitha (Galbraith, 1999). Galbraith psaní pojímá jako proces vytváření znalostí (angl. knowledge-constituting process). Jinými slovy, jeho model (obr. 4) se explicitně staví proti představě, že by psaní spočívalo v translaci předem daných myšlenek do textu, ale předpokládá, že právě při psaní dochází k poznávání, k vzniku a přetváření myšlenek.

V základu modelu stojí specifikace tématu a úlohy (topic and task specs), čímž Galbraith myslí pisatelovu reprezentaci rétorického problému a explicitní úkoly, které pisatel má. Nad těmito specifikacemi je v modelu umístěna síť, kterou Galbraith označuje jako pisatelovu dispozici (writer’s disposition). Jednotlivé jednotky v rámci dané sítě odpovídají subkonceptuálním jednotkám, nejde tedy o pojmy jako takové. Mezi těmito jednotkami jsou vážená spojení (weighted connections), která mohou mít excitační či inhibiční charakter. Pokud je jedna z jednotek aktivována, aktivují se i další jednotky (pozitivně či negativně), posléze se aktivace v dané síti ustálí. Tyto ustálené vzorce aktivace pak reprezentují určité myšlenky. Jinými slovy, myšlenky v tomto modelu nejsou uloženy explicitně, ale jsou to určité aktivační stavy sítě. Síť jako taková je stabilní (pokud nedojde k učení), jde o dispozici autora k tématu – tato dispozice však nemůže být zpřístupněna přímo, ale pouze částečně, na základě určité aktivace, jakožto určitá myšlenka.

---

⁵¹ „Pisatelovou úlohou je přeložit význam [...] do lineární skladby psané angličtiny.“ [překlad JCh.]

Obrázek 4: Model psané produkce podle Galbraitha (Galbraith, 1999).

Jednotlivé myšlenky jsou pak převáděny (na obr. 4 označeno písmenem A) na jazykovou výpověď (na obr. 4 označeno písmenem B) – terminologií Flowerové a Hayese můžeme říci, že dochází k translaci. Důležité je, že výpověď je zde pouze částečným naplněním toho, co chce pisatel napsat – nastává zde konflikt mezi myšlenkou a možnostmi jejího ztvárnění.

Jakmile dojde k vytvoření první výpovědi, nastává možnost zpětné vazby od výpovědi zpět k pisatelově dispozici (na obr. 4 písmeno C). Zpětná vazba je má ve své podstatě inhibiční funkci – tedy, utlumuje aktivaci určitých jednotek v rámci dispozice. Jinými slovy, jednotky, které byly v prvotní aktivaci dominantní, mohou být utlumeny a tím se dominantními stávají jednotky, které byly v prvotní aktivaci potlačovány.

Díky zpětné vazbě může docházet k řadě posloupných cyklů. Aktivace v rámci dispozice vytvoří určitou myšlenku, ta je jazykově ztvárněována a vytváří se výpověď, od té může být vedena zpětná vazba k dispozici a celý proces se může opakovat. Galbraith tento proces nazývá samočinný (self-moving), jelikož nastává bez vnějších vlivů – bez změn ve specifikacích tématu a úlohy.

Přínos Galbraithova modelu je především v zapracování pisatelovy dispozice. Model je tak schopen vysvětlit, jak je možné, že se v rámci procesu psaní proměňují pisatelovy myšlenky, aniž se proměňují vnější okolnosti.

3.4.3. Vybrané výzkumy produkce psaného jazyka

Z metod zkoumání uvedených v kapitole 3.4.1. je patrné, jaké aspekty psané produkce jsou v ohnisku zájmu jednotlivých badatelů. Jsou to v první řadě procesy, které se na psaní podílejí (plánování, translace, přezkum), zkoumá se psaní v souvislosti s kapacitou pracovní paměti, čas

produkce (tedy především pauzy) a také revize. Zde se podíváme na několik výzkumů, které se mi zdají zajímavé.

Nejprve se podíváme na zkoumání pauz. Problém výzkumu pauz v psané produkci spočívá v tom, že často nelze s jistotou říci, čemu daná pauza odpovídá (resp. kterému procesu). Tuto otázku zkoumali Rui Alexandre Alves, Sao Luis Castro a Thierry Olive (2008). Na 34 testovaných osobách za použití metody trojí úlohy došli mimo jiné k poznatku, že translace je při psaní aktivována signifikantně častěji než plánování či přezkum (tyto dva dílčí procesy však byly občas aktivovány rovněž), zároveň se však ukázalo, že během pauz byla translace častá stejně jako zbylé dva procesy. To poukazuje na skutečnost, že pauza v psané produkci nevzniká nutně pouze při kompozičním plánování či zvažování oprav, ale rovněž může nastat v případě samotného převádění myšlenek na jazykové vyjádření.

Zajímavé zkoumání provedli Van Waes s Schellensem (2003), když srovnávali revize a pauzy při psaní rukou a při psaní na počítači (v textovém editoru). Autoři došli na vzorku 40 lidí k závěrům, že testované osoby, které psaly na počítači, a) věnovaly více času prvnímu náčrtu textu než finalizaci, b) dělaly více oprav, c) opravovaly častěji na samotném začátku procesu psaní, d) věnovaly více pozornosti nižším jazykovým rovinám (slovům, písmenům, formální úpravě textu), e) obvykle neprováděly systematické revize textu před jeho dokončením. Van Waes a Schellens tak poukazují na to, že se způsob psaní rukou a na počítači liší v základních kompozičních strategiích.

Zajímavou a dosud minimálně prozkoumanou oblastí výzkumu psané produkce je analýza chyb. Zatímco analýza řečových chyb je jedním z významných zdrojů dat o mluvené produkci, pro výzkum psané produkce se údaje o psaných chybách v podstatě nevyužívají. Základní klasifikaci chyb v psaní poskytuje článek Donalda MacKaye *Slips of the pen, tongue, and typewriter: A contrastive analysis* (MacKay, 1993).

MacKay rozlišuje chyby v psaní na stroji či počítači (typing errors) a chyby v psaní rukou. V rámci chyb v psaní na stroji či počítači uvádí následující: a) substituční chyby (písmeno je mylně nahrazeno jiným písmenem, obvykle vedle položeným na klávesnici, např. *type* > *typr*; specifickým typem substituční chyby jsou tzv. zrcadlové chyby, např. *type* > *tyqe*, kdy je náležité písmeno nahrazeno osově symetrickým písmenem, které zmáčkne analogický prst druhé ruky), b) intrusivní chyby (do slova je vloženo písmeno navíc; většinou jde o následky nepřesně zmáčknutých kláves – např. *type* > *tyupe* nebo *tyype*), c) vypouštění (některé z písmen vypadnou, např. *type* > *tpe*), d) transpoziční chyby (např. *type* > *ytp*; spočívají v příliš brzkém zmáčknutí klávesy), e) migrace (písmeno se posune na vzdálenější místo ve slově, např. *type* > *ptye*), f) chybná zdvojení (např. *free* > *frre*), g) alternace (např. *these* > *thes*) a h) anticipace (písmeno je napsáno předtím, než je tomu správně, ale posléze i na správném místě, např. *type* > *etpe*). U posledních čtyř typů chyb MacKay uvádí, že jsou poměrně vzácné.

V rámci chyb v psaní rukou MacKay uvádí: a) anticipační chyby (v psaní rukou podle MacKaye tvoří 40 % všech chyb), b) perseverační chyby (jsou následkem opětovné aktivace nedávno aktivovaného písmene), c) vypouštění.

MacKay se zabývá rozdíly mezi chybami v psaní a řečovými chybami a všímá si zejména dvou podstatných rozdílů. Jednak se často objevují chyby v psaní, které narušují fonologická omezení pro řečové chyby (a tím pádem by se v řeči prakticky nemohly vyskytnout – srov. *type* > *ytpe*), jednak v psaní nenastávají vícepísmenné substituce (např. *slit throat* > *thrit sloat*). Podle MacKaye je to dáno tím, že psané jednotky jsou sekvencovány zcela jiným způsobem než jednotky fonologické.

Co se týče rozdílů mezi chybami v psaní na počítači a chybami v psaní rukou, jde podle MacKaye zejména o to, že je psaní rukou znatelně pomalejší (to je nejspíše důvodem častosti anticipačních chyb). Zároveň jsou rozdíly dány fyzickými parametry – tedy, že se v psaní na počítači používá klávesnice, která je příčinou četnosti (zejména) intrusivních chyb.

MacKayův text poskytuje základ pro další výzkumy této problematiky. Domnívám se, že jeho slabinou je to, že se orientuje takřka výhradně na úroveň písmen a nevšímá si chyb na vyšších úrovních (morfologické, lexikální, syntaktické) a potenciálních rozdílů mezi chybami na těchto úrovních v psané a mluvené produkci. Výzkum těchto aspektů psané produkce by totiž mohl přinést skutečně zajímavé poznatky o tom, jak se liší mluvená a psaná produkce.

Posledním výzkumem, na který se v této části podíváme, je studie Alexandry Clelandové a Martina Pickeringa *Do writing and speaking employ the same syntactic representations?* (Cleland – Pickering, 2006). Cílem textu bylo odhalit, do jaké míry jsou z hlediska syntaxe stejné podkladové procesy v psané a mluvené produkci. Autoři za tímto účelem srovnávali rozdíly mezi krosmodálním a unimodálním syntaktickým primingem. Došli k závěru, že „people tended to repeat syntactic form between modality (from writing to speaking and speaking to writing) to the same extent that they did within either modality“⁵² (Cleland – Pickering, 2006). To podle autorů poukazuje na to, že jsou podkladové syntaktické mechanismy pro psaní i pro mluvení stejné. Pro zjištění shod a odlišností podkladových gramatických mechanismů psané a mluvené produkce je však třeba dalších výzkumů.

3.5. Závěr

V této kapitole jsme se podívali na některá empirická zkoumání psaného jazyka. U některých bádání byla vidět bezprostřední souvislost s tezemi, s nimiž jsme se setkávali v kapitole o neempirických zkoumáních (např. výzkum Lurijův ve srovnání s tvrzeními Waltera J. Onga). Biberova studie zase ukázala, jak lze – pomocí korpusového, kvantitativního výzkumu –

---

⁵² „Lidé měli tendenci opakovat syntaktickou formu mezi modalitami (od psaní k mluvení a od mluvení k psaní) do stejné míry, jako to dělali v rámci každé z modalit.“ [překlad JCh.]

překlenout problémy spojené s implementací škál do přemýšlení o psaném jazyce v protikladu k mluvenému. Výzkumy psané produkce pak dobře poukázaly na nutnost náležité reflexe „ne-jazykových“ aspektů komunikace, tedy např. paměti, individuálních znalostí a schopností atd. Rovněž se ukazují rozdíly (ale i shody) mezi psanou a mluvenou produkcí jako takovou, což bychom měli promítnout do našeho teoretického uvažování o psaném a mluveném jazyce jako takovém.

Opět je vhodné připomenout princip přirozenosti systému a princip primárnosti komunikace. Jestliže chceme mluvit o psaném jazyce, činíme určitou abstrakci, založenou na psané komunikaci. A jestliže je psaná komunikace ovlivňována ne-jazykovými faktory (srov. výše), znamená to, že ne-jazykové faktory ovlivňují, resp. spoluutvářejí i námi tvořenou abstrakci.

4. Stylotvorné faktory při produkci psaného textu

„Každá vědní disciplína musí hledat zákonitosti; může však zjišťovat jen zákonitosti takového druhu, jak to dovoluje její předmět. Stylistické zkoumání nemusí být méně exaktní než v jiných oborech: ovšem pro oblast stylových jevů je charakteristická větší ‚volnost‘ pravidel, menší stupeň závaznosti stylových norem než např. obecných norem gramatických.“ (Hausenblas, 1955, s. 15)

„V čase, keď sa realizuje jazyková komunikácia, dostáva sa ‚k slovu‘ všetko, s čím ona súvisí.“ (Mistrík, 1969, s. 55)

4.1. O co půjde?

V této kapitole se budeme věnovat otázce vlivu „externích“ (běžnou terminologií můžeme říci „mimojazykových“) faktorů na produkci psaného textu. V české lingvistice jsou tyto faktory nazývány „stylotvorné“, někdy se též mluví o „slohotvorných činitelích“. V posledních letech se někdy užívá i označení „komunikační faktory“ (viz níže).

Koncepce stylotvorných faktorů je nedílně spojena s funkčně strukturním pojmáním jazyka, respektive stylistiky. Zde si nejprve představíme různé pohledy na věc v české lingvistice, zároveň se budeme snažit o kritický přístup k těmto pojetím a posléze se pokusíme o nástin alternativního pojetí, které by se dovedlo s kritizovanými body vyrovnat lépe.

4.2. Stylotvorné faktory v české lingvistice

To, že produkci psaného či mluveného textu ovlivňují určité externí faktory, je zjevné, ne-li samozřejmé. Není proto třeba řešit, kdo s otázkou stylotvorných faktorů přišel. Jisté je, že v české lingvistice bychom náznaky této problematiky viděli už u Bohuslava Havrána (1940, cit. podle 1963) a Viléma Mathesia (1942).

Havránek píše, že „styl je způsob využití (výběr) jazykových prostředků v daných jazykových projevech jak podle jejich konkrétního cíle, formy a situace, tak podle individualizačního zaměření [...] mluvčího, resp. pisatele.“ (s. 77) Ačkoliv se zde nemluví přímo o „stylotvorných“ či „slohotvorných“ faktorech/činitelích, je zřejmé, že si Havránek všímá toho, že výběr jazykových prostředků je spoluurčován mimojazykovými skutečnostmi – cílem, situací a „individualizačním“ zaměřením mluvčího.

Podle Mathesia (1942) je „možno mluvit o slohu v dvojm smyslu. Rozdíl záleží v tom, že v prvním případě máme na mysli sloh jako skutečnost jevící se na hotovém výtvoru jazykovém [...], kdežto v případě druhém myslíme slohem možnost, kterou určuje situace, v níž výtvor jazykový vzniká.“ (s. 35) Tato situace podle Mathesia „zahrnuje tři důležité faktory: materiál jazykový, osobnost mluvčího nebo pisatele a cíl, k němuž se směřuje“ (s. 36). Na základě těchto faktorů pak Mathesius vyčleňuje sloh jazykového základu (např. sloh český či francouzský), individuální sloh (např. Šaldův sloh) a funkční sloh (např. sloh důvěrného listu). Klíčové je podle Mathesia rozlišení individuálního slohu (tj. způsobu, „kterým se v jazykovém výtvoru projevují

vyjadřovací schopnosti, záliby a zvláštnosti mluvícího nebo píšícího subjektu, autorské individuality,“ s. 36) a slohu funkčního (tj. způsobu, „kterým jazykový výtvar odpovídá na vyjadřovací nároky funkčního objektu“, s. 36). V *Řeči a slohu* tak Mathesius mluví přímo o faktorech, které určují vznik jazykových projevů (jednou jim dokonce dává přívlastek „slohové“), a najdeme u něj důraz na rozlišení mezi individuálními a funkčními aspekty slohu, což velmi úzce souvisí s pozdějším rozlišením subjektivních a objektivních faktorů (viz níže).

Přímo o stylových faktorech / slohotvorných činitelích se však začalo mluvit až v 50. letech 20. století. Impulz vzešel nejspíše od Františka Trávnička a jeho knihy *O jazykovém slohu* (1953). Trávničkovo pojetí, vycházející ze Stalinových statí, mluví o základním stylovém činiteli, kterým je oblast lidské činnosti: „Jestliže jazyk ‚objímá všechny oblasti lidské činnosti‘, jak praví Stalin, a jsou-li tyto oblasti velmi hojné a rozmanité, je zcela přirozené, že se tato hojnost a rozmanitost oblastí lidské činnosti odráží v jazyce, v jazykových projevech.“ (s. 28) Tento odraz Trávniček vidí jednak v tom, že „původce projevů užívá takových jazykových prostředků, které hovějí myšlenkovému obsahu projevů“ (s. 28), jednak v tom, že se projevy liší v závislosti na dané činnosti oblasti („odborník vykládající o nějaké odborné otázce odborníkům, užívá z větší nebo menší míry jiného výraziva než třeba novinář, píšící o *téže* otázce pro široké okruhy čtenářské,“ s. 29).

Lidská činnost má podle Trávnička tři stránky: svůj cíl (zaměření), své prostředí a svého vykonavatele. Tyto stránky se podle něj „obrážejí v projevech a proto můžeme mluvit o cíli, zaměření projevů, o prostředí, ve kterém projevy probíhají, a o původci projevů, který je zároveň vykonavatelem činnosti“ (s. 30). To jsou tři činitele, které Trávniček vedle oblasti lidské činnosti uvádí – původce projevů je podle Trávnička činitelem subjektivním, cíl (zaměření) a prostředí jsou činitele objektivní. Bohužel Trávniček tyto svoje poznatky příliš nerozvíjí – je však nápadné, že jeho koncepce je v principu shodná s tím, co píše již Havránek (viz výše).

Vedle Trávnička vystoupili k tematice stylových faktorů v polovině padesátých let především Eugen Paulíny a Karel Hausenblas. Paulíny v článku *O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka* (1955) definuje stylové faktory jako „všetky vonkajšie podmienky, ktoré podmieňujú podobu jazykového prejavu ako oznamovacieho celku“ (s. 19) a uvádí čtyři činitele: stimulus („podnet vonkajší alebo vnútorný, ktorý podávať a núti uskutočniť prehovor“, s. 19); oznamovací síla (sdělnost), prostředí a kontext (zde Paulíny rozlišuje zejména situační a jazykový projev); dialogičnost vs. monologičnost a mluvenost vs. psanost.

Z hlediska dalšího myšlení o stylových faktorech byla však zásadnější studie Karla Hausenblase *K základným pojmom jazykové stylistiky* (1955). Stylové činitele jsou pro něj „podmínky a potřeby vyjadřování“ a – v návaznosti na Trávnička – rozlišuje činitele individuální (subjektivní) a objektivní. První jmenované „mají význam při rozboru jedinečného stylu konkrétních projevů a při rozboru osobitého stylu (individuálního)“ (s. 10). Mezi subjektivní činitele Hausenblas řadí schopnosti a záliby, vzdělání a zkušenosti autora projevu – jde však

pouze o ilustraci. Hausenblas k tomu říká, že „není dobře možno vypočítat je ani obecně stanovit míru jejich vlivu na utváření stylu jazykového projevu“ (s. 10).

Důsledněji se Hausenblas věnuje stylovým činitelům objektivním – uvádí dokonce strukturovaný výčet hlavních z nich (nejde tedy o výčet kompletní). Obecně Hausenblas rozlišuje tři skupiny objektivních faktorů: a) faktory spjaté s myšlenkovým podkladem vyjádření (funkce sdělení – prostě sdělná, prakticky odborná, teoreticky odborná, agitačně sdělná, esteticky sdělná; cíl – věcné zjištění, apel; výraz; stanovisko k tématu – vážné, humorné, znevažující; způsob pojetí tématu – dynamický, analytický; nepřipravenost), b) faktory související se situací promluvy (prostředí – soukromé či veřejné, druh dorozumívacího aktu – oboustranný, jednostranný, kontakt mezi autorem a adresátem – přítomnost, nepřítomnost adresáta), c) materiál – zvukový, grafický. Jednotlivé faktory pak konstituují určitý styl (např. veřejné prostředí konstituuje styl veřejných projevů).

Mezi stylové faktory Hausenblas neřadí téma. Každému stylovému činiteli přisuzuje jiný význam a míru, „v níž zasahují do výstavby jazykových projevů a specifikace jazykových prostředků“ (s. 12). Prostřednictvím srovnávání projevů, „v nichž se uplatňují tíž objektivní slohotvorní činitelé, zjišťuje [stylistika] stylové normy platné v daném jazyce v dané době“ (s. 12).

Dále se slohotvorným činitelům věnovali František Daneš, Lubomír Doležel, Karel Hausenblas a František Váhala, autoři *Kapitol z praktické stylistiky* (1957). Ti konstatují, že slohotvorných faktorů je celá řada a jmenují „hlavní“ z nich: materiál – zvukový či grafický; dialogická či monologická forma; přítomnost či nepřítomnost adresáta projevu; připravenost nebo nepřipravenost projevu; statický nebo dynamický postup podání; poměr účasti prvků rozumových a citových (expresivita); soukromé nebo veřejné prostředí; funkce sdělení – prostě sdělná, odborná (prakticky nebo teoreticky), přesvědčovací, esteticky sdělná.

Co se týče materiálu, vidí autoři důležitý rozdíl v různých vlastnostech zvukových a grafických prostředků, což má podle nich ve výsledku vliv i na slohovou výstavbu psaných a mluvených projevů. Po obsahové stránce zde vidí základní rozdíl v přehlednosti psaného projevu (a opačně omezené přehlednosti mluveného projevu) a působivosti projevu mluveného (resp. omezené působivosti projevu psaného).

Co se týče připravenosti projevů, tvrdí autoři, že nepřipravené (psané) texty se vyznačují nedostatečnou propracovaností – „některé slovo potřebuje nahradit výrazem přesnějším, někdy jednotlivé věty nejsou na sebe dost plynule a logicky vázány, ba stane se, že napsaná formulace nevystihuje dobře to, co jsme vlastně chtěli vyjádřit.“ (s. 18)

Statické a dynamické podání charakterizují autoři prostřednictvím „dvou základních kompozičních postupů“ – popisu (statický) a vyprávění (dynamické). Vliv prostředí se zde chápe („především“) v pojmech veřejný – soukromý, což autoři spojují s užitím určité variety češtiny (konkrétně spisovného a nespisovného jazyka).

Za nejdůležitější slohotvorný činitel považují autoři funkci projevu, podle níž se vyčleňují různé funkční styly.

Stylotvorným faktorům se ve své mluvnici věnují i Havránek s Jedličkou (1960). I oni rozlišují individuální (subjektivní) a objektivní faktory. Mezi první jmenované řadí povahu, temperament, osobní sklony a záliby mluvčího, vyjadřovací schopnosti mluvčího, jeho pohotovost, věcné i jazykové vzdělání mluvčích, jazykové prostředí, odkud mluvčí pochází. Jako objektivní činitele uvádí cíl, úkol, zaměření projevu, situaci, prostředí, v němž projev vzniká, a formu projevu.

Cíl, úkol a zaměření projevu chápou Havránek s Jedličkou, domnívám se, shodně jako např. Hausenblas chápe „funkci“ (srov. „Buď někomu něco prostě sdělujeme, abychom jej o něčem informovali [...], nebo někomu něco vysvětlujeme, vykládáme, abychom jej poučili [...], nebo někoho o něčem přesvědčujeme, pro něco jej získáváme [...], anebo sdělujeme něco tak, aby to bylo esteticky působivé, účinné [...]“; Havránek-Jedlička 1960, s. 425). V rámci faktorů situace a prostředí, v němž projev vzniká, autoři rozlišují veřejné a soukromé projevy a rovněž dialog a monolog. Forma může být psaná nebo mluvená. Pouze v rámci mluvených projevů Havránek s Jedličkou rozlišují projevy připravené a spontánní a dále přímé a nepřímé.

K problematice stylotvorných faktorů se poté ještě jednou podrobně vrací Karel Hausenblas, v článku *Komplexní a simplexní styly* (1973, cit. podle 1996). Hausenblas zde vlastně propracovává svou představu vztahu stylotvorných faktorů k stylům (už v citovaném článku *K základním pojmům jazykové stylistiky* poukazuje na to, že styly jsou vymezeny na základě jednotlivých přítomných stylotvorných faktorů). Simplexní styly vymezuje tak, že jsou „založené jenom na jednom faktoru“ (s. 82) – k takovým stylům dospějeme „srovnáváním stylů různých textů, zjišťováním a zobecňováním vlastností souvisících s daným faktorem a abstrahováním ode všech vlastností ostatních“ (s. 82). Hausenblas si je vědom toho, že „počet stylotvorných faktorů a jim odpovídajících stylů [...], je velmi značný a [...] samo jejich vymezení je metodologicky velmi náročným úkolem, který stylistika dosud zdaleka ještě nezvládla“, a dodává, že „bez propracování nauky o komunikaci pro cíle i jazykovědné, stylistické, literárněvědné a jiné si nelze dobře představit pokrok na tomto úseku problematiky“ (s. 83).

Dodejme ještě, že při promýšlení stylotvorných faktorů Hausenblas nově rozlišuje mezi faktory pravidelnými a příležitostnými. K tomu se ještě vrátíme.

Z počátku 70. let 20. století můžeme uvést knihu Aloise Jedličky, Věry Formánkové a Miloslavy Rejmánkové *Základy české stylistiky* (Jedlička – Formánková – Rejmánková, 1970). Slohotvorní činitelé jsou podle autorů této příručky „podmínky a okolnosti, za nichž projev vzniká“ (s. 10). V souladu s většinou ostatních pojetí se zde rozlišují subjektivní a objektivní činitelé. Mezi objektivní činitele jsou řazeny speciální funkce projevu, jeho zaměření, prostředí nebo situace, v nichž projev vzniká (soukromé/veřejné), forma projevu (mluvená/psaná), speciální podmínky spojené s vytvářením a realizací projevů (připravenost/nepřipravenost, okruh adresátů, způsob kontaktu s adresátem, zřetel k němu). Ze subjektivních činitelů autoři uvádí pohlaví, věk mluvčích, povahové vlastnosti autora, temperament, osobní sklony a záliby, vyjadřovací

schopnosti a pohotovost, jazykové vzdelání, vliv prostředí, v němž mluvčí žijí nebo z něhož vyšli. Pojetí Jedličky, Formánkové a Rejmánkové se tak zdá být ve shodě s pojetími dalšími.

Blízko k Hausenblasovu pojetí stylových faktorů má i Jozef Mistrík. Ve své *Štylistice slovenského jazyka* (1969) definuje stylové faktory jako „tie činitele, ktoré prejavu dajú istú štylistickú tvár, ktoré ho sformujú tak, že je v súlade s cieľom, s prostredím, s autorovou osobnosťou, a vôbec s tým, čo sa ho pri vznikaní priamo dotýka“ (s. 53). Před samotným výčtem jednotlivých faktorů Mistrík upozorňuje na důležitou věc: „Jazykový prejav je výsledkom zložitého – štýlotvorného – procesu, na ktorom sa zúčastňuje celý rad zjavných a skrytých síl. V štýlotvornej činnosti sa stretajú javy povahy psychologickkej, filozofickej, sociálnej, jazykovej a i. Paleta týchto javov je taká bohatá, že nech by sme tu počet štýlotvorných faktorov rozmnožili akokoľvek, vždy dosiahneme iba riedky náčrt ich inventára a slabý náznak ich neobyčajnej rôznorodosti.“ (s. 55)

Mistrík pak, stejně jako další stylistikové, rozlišuje subjektivní a objektivní faktory. Mezi subjektivní faktory uvádí intelektuální vyspělost autora; citové založení, temperament a povahu autora, sociální zařazení; osobní sklony; uchopení tématu; momentální duševní stav; schopnost práce s jazykovým inventářem; smysl pro vystižení situace; hloubku zážitku, který je stimulem řeči; vnitřní potřebu vyjádřit myšlenku nebo cit; schopnost ovládat se; znalost a uplatňování mimojazykových dorozumívacích prostředků; stupeň připravenosti autora. K tomu však doplňuje, že jde pouze o reprezentativní výběr z obrovského množství.

K objektivním stylovým faktorům řadí Mistrík „všetko to, čo mimo autora akýmkoľvek spôsobom prispieva k štylistickej podobe prejavu“. (s. 61) Za nejzákladnější objektivní faktory považuje osobnost adresáta, kontakt s adresátem, prostředí (to Mistrík chápe širěji než jen v dichotomii veřejné-soukromé), předmět projevu, funkce a jazykový materiál (zvukový – grafický).

Mezi subjektivními a objektivními faktory vidí Mistrík jeden zásadní rozdíl – zatímco první jmenované „sú v akcii pozitívne, samy do prejavu niečo dávajú“, objektivní faktory „majú v podstate opozičný charakter, tie kladú podmienky, obmedzujú alebo vymedzujú podobu prejavu“ (s. 61).

Důležité je, že Mistrík tvrdí, že „žiaden zo štýlotvorných činiteľov nepôsobí na formovanie prejavu sám, izolovane a čistý. A preto aj každé teoretické vyčleňovanie jednotlivých činiteľov a aj každá ich klasifikačná schéma je viac-menej subjektívna, i keď sa ich sily v podstate tým nemenia“ (s. 70) K tomu dodává, že mohou v projevu fungovat činitele, které působí až protichůdně, a naznačuje, že můžeme působení stylových faktorů znázorňovat pomocí vektorů.

Tuto otázku Mistrík později rozvíjí v textu *Vectors of style-forming stimuli* (Mistrík, 1972). Mluví zde o stylové aktivitě (angl. style-forming activity), která má dvě veličiny: aktivní a pasivní. Aktivní veličinu vymezuje jako „set of style-forming agents which in the final stage of their

action, operate uniformly“,⁵³ pasivní veličinu jako „set of means of expression serving as an arsenal on which to draw at will and without resistance“ (s. 109).⁵⁴ Vztah aktivní a pasivní veličiny pak Mistrík chápe takto: „Style-forming activity is an equalization of tension between the set of style-forming agents and that of means, which are at the disposal of these agents.“⁵⁵ (s. 111)

Stylotvorné faktory podle Mistríka spočívají v autorovi a v situaci (do té je řazena i funkce projevu). Každý stylotvorný faktor má určitý směr, určitou velikost a určité uplatnění. Zmiňovaná uniformní platnost faktorů je chápána jako výslednice vektorů: „In their ultimate result they combine, fuse into a single stream that directs the choice of suitable and adequate linguistic means necessary for building up speech.“⁵⁶ (s. 114)

Pozdější přístupy ke stylotvorným faktorům však na toto pojetí nenačínají, ale naopak se vrací k tomu, co bylo řečeno již v 50. letech, a dále tyto myšlenky nerozvíjí. Josef Hubáček v *Učebnici stylistiky* (1987) vymezuje faktory takto: „Stylotvorný činitel je faktor, který jakýmkoli způsobem působí na výběr jazykových prostředků při vzniku souvislého jazykového projevu. Nikdy však nepůsobí pouze faktor jediný, ale svůj vliv uplatňuje obvykle celý soubor činitelů.“ (s. 37) I Hubáček dělí faktory na subjektivní a objektivní, konkrétní výčet je však opět částečně odlišný.

Mezi subjektivní činitele řadí znalost jazyka, znalost věci, vliv četby, okamžitý duševní stav, sociální zařazení (zaměstnání, prostředí, ve kterém mluví nebo pisatel pracuje, věk), povahu, osobní sklony, smyslovou vnímavost, fantazii, intenzitu citu. Subjektivní faktory jsou podle Hubáčka tlumeny působením objektivních faktorů, „které autor projevu často ovšem i zcela bezděčně, avšak vždy v nějaké míře respektuje“ (s. 38). Objektivní faktory jsou pak podle Hubáčka funkce projevu, prostředí (soukromé-veřejné), forma (mluvená-psaná), připravenost-nepřipravenost, okruh adresátů (úzký-širší), způsob kontaktu s adresátem (přímý-nepřímý).

Několik stran věnuje stylotvorným faktorům Jan Chloupek v *Knížce o češtině* (1974). I zde nalezneme dělení na subjektivní a objektivní činitele – mezi subjektivní jsou řazeny vzdělání původce projevu, vztah původce projevu k jazyku, jeho hodnotám a k jeho funkčnímu rozrůznění, povahové rysy člověka, citové dispozice, sociální závislosti (to je nejspíše míněno velmi široce – v příkladech Chloupek uvádí věk, pohlaví a zastávanou ideologii).

---

⁵³ „Soubor stylotvorných činitelů, které ve výsledku jednají uniformně.“ [překlad JCh.]

⁵⁴ „Soubor výrazových prostředků, které slouží jako skladiště, z něž můžeme libovolně a bez obtíží čerpat.“ [překlad JCh.]

⁵⁵ Stylotvorná činnost spočívá ve vyrovnání napětí mezi souborem stylotvorných faktorů a prostředky, které jsou těmto faktorům k dispozici. [překlad JCh.]

⁵⁶ V konečném důsledku se kombinují, splývají do jednoho proudu, který určuje výběr vhodných a adekvátních jazykových prostředků, jež jsou nezbytné pro výstavbu řeči.“ [překlad JCh.]

Objektivní faktory se podle Chloupeka „projevují jako síla, která normuje výběr výrazových prostředků pro promluvu“, a tak platí, že „čím tužší je stylová norma, tím méně místa poskytuje pro uplatnění faktorů subjektivních“ (s. 210). Jsou to způsob přenosu sdělení, možnost-nemožnost kontaktu s adresátem a funkce (kterou Chloupek chápe jako nejdůležitější z faktorů).

Specifické pojetí prezentovala Marie Krčmová v textu *Stálé komunikativní faktory a možnosti jejich využití při deskripci stylu* (1991). Vlastním smyslem stylistiky je podle Krčmové „postižení zákonitostí užívání jazykových prostředků v komunikaci“ (s. 78). Na rozdíl od předchozích pojetí Krčmová nemluví o stylových faktorech jako takových, ale soustředí svou pozornost pouze na „stálé komunikativní faktory“, které „stojí mimo osobnosti komunikantů“ (s. 80). Jako komunikativní faktory uvádí intimnost-veřejnost sdělení, neoficiálnost-oficiálnost, mluvenost-psanost, spontánnost-přípravenost, singulárnost adresáta vs. kolektivní adresát, míra aktivity partnerů komunikace (vede k dialogičnosti či monologičnosti), vázanost jazykového sdělení na konkrétní kulisu probíhající komunikace (včetně spojení celku komunikátu s kódy nejazykovými). Výčet podle Krčmové „není uzavřen“, ale tyto faktory „rozhodující měrou formují výběr a uspořádání jazykových prostředků v komunikátu, tedy jeho styl“ (s. 81). Komunikativní faktory Krčmová přirovnává k objektivním stylovým faktorům, jednak k nim však neřadí funkci (ta „vychází z komunikačního záměru produktora“, s. 80), jednak jsou podle ní „daleko dynamičtější a mají charakter polární: mezi krajními, výrazně vyhraněnými projevy komunikačních faktorů existuje vždy celá škála situací méně jednoznačných“ (s. 81–82). Krčmová tvrdí, že „typické konfigurace komunikativních faktorů vedou k formování typů komunikátů, jež by bylo chápat jako analogické s jednotlivými funkčními stylovými oblastmi, s nimiž se v české lingvistice počítá [...], významnější je však, že na nestandardním průsečíku jednotlivých komunikačních faktorů v jejich různém stupni polaritby našly své místo i dnes velmi hojné komunikáty ‚netypické‘, jimž se často právě pro jejich rozporuplnost při stylistické analýze vyhýbáme“ (s. 82–83).

Stylovým faktorům se dále věnoval rovněž Milan Jelínek, a to v *Příruční mluvnici češtiny* (1995) a v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (2002). Vymezuje je jako „faktory, které mají větší nebo menší vliv na výběr výrazových prostředků a na způsoby jejich integrace do textu“ (PMČ, s. 704–705). Rozlišuje faktory subjektivní (personální) a objektivní (mimopersonální). Jako subjektivní faktory Jelínek jmenuje pohlaví, věk, všeobecné vzdělání, odborné vzdělání, zaměstnání, zájmy, příslušnost k ideologii, psychický typ a psychický stav; uvádí však, že „uplatnění subjektivních faktorů je v konkrétních promluvách a také v promluvových typech limitováno faktory objektivními“ (PMČ, s. 705).

Objektivní faktory jsou podle Jelínka mluvený vs. psaný (popř. tištěný) způsob komunikace (v rámci mluvené komunikace pak možnost-nemožnost přípravy), přítomnost-nepřítomnost adresáta, zaměření na jistý typ adresáta, podmínky pro monolog vs. situace dialogická, oficiální-neoficiální prostředí, věcná vs. estetická komunikační funkce (nejdůležitější), vyvázanost z komunikační situace („vyvázání promluvy z aktuální komunikační situace umožňuje autorovi neomezený výběr tematických složek, kompozičních postupů a také realizačních výrazových prostředků, pokud ovšem není tento výběr omezen dobovými konvencemi“, s. 717).

Stylotvorným faktorům věnuje pozornost v *Současné stylistice* (2008) rovněž Eva Minářová. Stylotvorné faktory vymezuje jako všechny okolnosti a vlivy, „které usměrňují výběr výrazových prostředků a ovlivňují výsledný styl komunikátu“ (s. 76). Stejně jako většina uvedených pojetí i Minářová rozlišuje faktory subjektivní a objektivní. Objektivní faktory chápe jako faktory stojící „v procesu komunikace mimo autorský subjekt“ (s. 78) a jako objektivní faktory jmenuje základní funkci komunikátu; užitou formu komunikátu (mluvenost-psanost); kód jazykové komunikace (verbální-neverbální-smíšená komunikace); ráz komunikátu (soukromý-veřejný, příp. oficiální); místo a čas komunikace (sem Minářová zařazuje známé-neznámé prostředí; sociální prostředí; vzdálenost mezi mluvčím a posluchačem; čas vymezený ke komunikaci); adresáty (známý-neznámý adresát; přítomný-nepřítomný adresát; počet adresátů); míra spontánnosti-připravenosti; téma a jeho uchopení.

Subjektivní stylotvorné faktory Minářová chápe jako faktory, „které vycházejí z komunikujícího subjektu“ (s. 87). Jako příklady uvádí dosavadní poznání, výchovu a zkušenostní komplex autora, jeho sklony, záliby a zvyklosti; znalost kódu komunikace; celkový kulturní rozhled autora; znalost tématu a obsahu; emocionální, resp. emotivní založení; zařazení autora k určitému sociálnímu prostředí; faktory biologické (věkové a pohlavní); povahové, mentální vlastnosti člověka; psychický a fyzický stav; stupeň připravenosti ke komunikaci a schopnost vyjadřovat se bez zábran; postoje k adresátovi a schopnost metajazykového myšlení.

Jednotlivé koncepce stylotvorných faktorů shrnujeme v následující tabulce.

	Základní členění	Subjektivní faktory	Objektivní faktory
Trávníček (1953)	základní je oblast lidské činnosti, ta má 3 stránky: cíl (zaměření), prostředí, vykonavatel	původce projevu	cíl (zaměření), prostředí
Pauliny (1955)	4 činitelé: stimulus, oznamovací síla, prostředí, kontext	nevymezuje	nevymezuje
Hausenblas (1955)	subjektivní-objektivní	schopnosti a záliby, vzdělání a zkušenosti autora projevu	a) faktory spjaté s myšlenkovým podkladem vyjádření (funkce sdělení – prostě sdělná, prakticky odborná, teoreticky odborná, agitačně sdělná, esteticky sdělná; cíl – věcné zjištění, apel; výraz; stanovisko k tématu – vážné, humorné, znevažující; způsob pojetí tématu – dynamický, analytický; nepřipravenost), b) faktory související se situací promluvy (prostředí – soukromé či veřejné, druh dorozumívacího aktu – oboustranný, jednostranný, kontakt mezi autorem a adresátem – přítomnost, nepřítomnost adresáta, c) materiál – zvukový, grafický

Daneš et al. (1957)	„Slohotvorní činitelé obecné povahy“: materiál zvukový či grafický; dialogická/monologická forma; přítomnost/nepřítomnost adresáta; připravenost/nepřipravenost projevu; statický/dynamický postup podání; poměr účasti prvků rozumových a citových (expresivita); soukromé/veřejné prostředí; funkce sdělení	nevymezuje	nevymezuje
Havránek, Jedlička (1960)	subjektivní-objektivní	povaha, temperament, osobní sklony a záliby mluvčího, vyjadřovací schopnosti mluvčího, jeho pohotovost, věcné i jazykové vzdělání mluvčích, jazykové prostředí, odkud mluvčí pochází	cíl, úkol, zaměření projevu, situace, prostředí, v němž projev vzniká, forma projevu
Mistrík (1969)	subjektivní-objektivní	intelektuální vyspělost autora; citové založení, temperament a povahu autora, sociální zařazení; osobní sklony; uchopení tématu; momentální duševní stav; schopnost práce s jazykovým inventářem; smysl pro vystižení situace; hloubka zážitku, který je stimulem řeči; vnitřní potřeba vyjádřit myšlenku nebo cit; schopnost ovládat se; znalost a uplatňování mimojazykových dorozumívacích prostředků; stupeň připravenosti autora	osobnost adresáta, kontakt s adresátem, prostředí, předmět projevu, funkce a jazykový materiál
Jedlička, Formánková, Rejmánková (1970)	subjektivní-objektivní	pohlaví, věk mluvčích, povahové vlastnosti autora, temperament, osobní sklony a záliby, vyjadřovací schopnosti a pohotovost, jazykové vzdělání, vliv prostředí, v němž mluvčí žijí nebo z něhož vyšli	speciální funkce projevu, jeho zaměření, prostředí nebo situace, v nichž projev vzniká (soukromé/veřejné), forma projevu (mluvená/psaná), speciální podmínky spojené s vytvářením a realizací projevů (připravenost/nepřipravenost, okruh adresátů, způsob kontaktu s adresátem, zřetel k němu
Chloupek (1974)	subjektivní-objektivní	vzdělání původce projevu, vztah původce projevu k jazyku, jeho hodnotám a k jeho funkčnímu rozrůznění, povahové rysy člověka, citové dispozice, sociální závislosti	způsob přenosu sdělení, možnost-nemožnost kontaktu s adresátem, funkce projevu
Hubáček (1987)	subjektivní-objektivní	znalost jazyka, znalost věci, vliv četby, okamžitý duševní stav, sociální zařazení, povaha, osobní sklony, smyslová vnímavost, fantazie, intenzita citu	funkce projevu, prostředí, forma, připravenost-nepřipravenost, okruh adresátů, způsob kontaktu s adresátem

Krčmová (1991)	tzv. „stálé komunikativní faktory“: intimnost-veřejnost sdělení, neoficiálnost-oficiálnost, mluvenost-psanost, spontánnost-připravenost, singulárnost adresáta – kolektivní adresát, míra aktivity partnerů komunikace, vázanost jazykového sdělení na konkrétní kulisu probíhající komunikace	nevymezuje	nevymezuje
PMČ (1995)	subjektivní-objektivní	pohlaví, věk, všeobecné vzdělání, odborné vzdělání, zaměstnání, zájmy, příslušnost k ideologii, psychický typ a psychický stav	mluvený vs. psaný (popř. tištěný) způsob komunikace (v rámci mluvené komunikace možnost-nemožnost přípravy), přítomnost-nepřítomnost adresáta, zaměření na jistý typ adresáta, podmínky pro monolog – situace dialogická, oficiální-neoficiální prostředí, věcná – estetická komunikační funkce, vyvážanost z komunikační situace
Současná stylistika (2008)	subjektivní-objektivní	dosavadní poznání, výchova a zkušenostní komplex autora, sklony, záliby a zvyklosti; znalost kódu komunikace; celkový kulturní rozhled; znalost tématu a obsahu; emocionální, resp. emotivní založení; zařazení autora k určitému sociálnímu prostředí; faktory biologické (věkové a pohlavní); povahové, mentální vlastnosti člověka; psychický a fyzický stav; stupeň připravenosti ke komunikaci a schopnost vyjadřovat se bez zábran; postoje k adresátovi, schopnost metajazykového myšlení	funkce komunikátu; užitá forma komunikátu (mluvenost-psanost); kód jazykové komunikace (verbální-neverbální-smíšená komunikace); ráz komunikátu (soukromý-veřejný, příp. oficiální); místo a čas komunikace; adresáti (známý-neznámý adresát; přítomný-nepřítomný adresát; počet adresátů); míra spontánnosti-připravenosti; téma a jeho uchopení

4.3. Problémy uvedených pojetí

Koncepce stylových faktorů v československé lingvistice je světově jedinečná. Je samozřejmé, že si nejrůznější práce všimají toho, že na samotnou produkci textu (ať už mluveného či psaného) působí různé externí vlivy, v zahraniční lingvistice však neexistuje, alespoň pokud vím, žádná podobná koncepce, které by tyto faktory usouvztažnila a komplexně pojala.

Ačkoliv v 50. letech 20. století vystoupilo s podobnou tematikou hned několik lingvistů (především pak František Trávníček, Eugen Pauliny a Karel Hausenblas), byl to Karel Hausenblas, který přišel s pojetím stylových faktorů, které je dnes považováno (přinejmenším z pohledu hlavních prací české stylistiky) za základní. Právě v Hausenblasově pojetí došlo

k dosud užívanému rozlišení subjektivních a objektivních faktorů, právě tam se rozlišila řada stylových faktorů, které jsou dnes chápány jako nezpochybnitelné. Je však třeba si uvědomit, že Hausenblas v roce 1955 celou problematiku pouze načrtával a ještě v roce 1973 si byl vědom, že „samo jejich [tj. stylových faktorů – pozn. J. Ch.] vymezení je metodologicky velmi náročným úkolem, který stylistika dosud zdaleka ještě nezvládla“ (Hausenblas, 1996, s. 83). Je proto s podivem, že československá lingvistika Hausenblasovu koncepci téměř nerozvíjela, ale pracovala s ní mnohem spíše jako s definitivní a danou.

Abychom mohli v koncepci stylových faktorů pokročit, musíme nejprve analyzovat slabá místa dosavadního pojetí. Jaké problémy s sebou tedy dosavadní koncepce nese?

1. Vzhledem k tomu, že styl můžeme obecně vymezit jako záměrnou volbu slov a jejich uspořádání, je na místě mluvit o dvou vrstvách stylu: a) procesuální (proces volby slov a jejich uspořádání) a b) rezultativní (výsledek tohoto procesu). Problémem dosavadní koncepce stylových faktorů je to, že se hledí pouze na výsledné texty, samotný proces jejich vzniku se nesleduje. Jinými slovy, nesleduje se procesuální vrstva stylu – je pouze předpokládána, avšak nikoli popisována.

2. S bodem 1 je spojeno to, že jsou stylové faktory vyvozovány ex-post, tedy až z rezultativní vrstvy stylu. To je však značně problematické a v principu si lze říci, že si nikdy nemůžeme být jisti, že stylové faktory a jejich působení určujeme přesně. Z hotového textu totiž teoreticky můžeme rekonstruovat nekonečné množství sad stylových faktorů, které mohly hrát roli. Je tak narušen princip vyvrátitelnosti – naše teorie (o daném textu, resp. o vyšších, zobecněných jednotkách jako jsou např. textové typy) nemůže být falzifikována.

3. Dosavadní pojetí stylových faktorů si jen zcela okrajově klade otázku, na co jednotlivé faktory při produkci textu působí a jakou silou. Ve všech výše uvedených pracích sice narazíme na konstatování, která na tento problém narážejí (např. se obvykle tvrdí, že nejdůležitějším stylovým faktorem je funkce projevu; nebo se často zdůrazňuje obecná převaha objektivních faktorů nad subjektivními), jde však víceméně o nahodilé poznatky. Koncepčně se tato otázka neřeší.

4. Některé stylové faktory jsou značně komplexní, lze je rozdělit na dílčí faktory. Výhodnost práce s komplexními faktory není ve standardním pojetí jakkoli zdůvodňována. Navíc nelze vyloučit, že jednotlivé dílčí faktory mohou působit na různé aspekty textu různě. Dokonce si můžeme představit, že dílčí faktory působí přímo protichůdně (zcela hypotetický příklad: věk lze rozložit na kapacitu pracovní paměti a zkušenost práce s textem – s trochou zjednodušení se dá říct, že zatímco v dospělosti zkušenost práce s textem s narůstajícím věkem roste, což se projevuje např. na vyšší syntaktické propracovanosti textu, kapacita pracovní paměti s věkem klesá, což naopak syntaktickou propracovanost textu limituje).

5. Zeptáme-li se, jestli může existovat něco, co nemůže být za žádných okolností stylovým faktorem, těžko najdeme odpověď. Jak jsme již uvedli v kapitole 1, „potenciálním faktorem může být cokoliv“. I v tomto případě však platí, že některé faktory

mají roli zásadnější než jiné a některé faktory jsou jen zcela potenciální. V této souvislosti je třeba znovu zmínit Hausenblasovo (1973) rozlišení mezi faktory příležitostnými a pravidelnými, které však rovněž zůstalo dále nerozvíjeno.

Předtím, než načrtne možnosti řešení vytčených problémů, vrátíme se ještě v krátkosti ke dvěma pojetím, které se od toho hausenblasovského přece jen liší, a to k přístupu Marie Krčmové a jí vymezovaným stálým komunikativním faktorům a k Mistríkovu znázorňování stylotvorných faktorů pomocí vektorů.

Jak jsme uvedli, Krčmová (1991) se ve svém textu omezuje pouze na faktory, které „stojí mimo osobnosti komunikantů“ (s. 80). To je patrně dáno jejím požadavkem, že „vlastním smyslem stylistických bádání je postižení zákonitostí užívání jazykových prostředků v komunikaci“ (s. 78). V podstatě se Krčmová snaží vymezit faktory, které působí vždy, v každém projevu (proto „stálé“), a logicky sem pak nezařazuje faktory, které souvisí s konkrétním produktorem, protože ty stálé nejsou. Z typických konfigurací stálých komunikativních faktorů se pak vymezují určité komunikační typy (v zásadě něco podobného jako funkční stylové oblasti). Jinými slovy Krčmová předpokládá vytvoření typologie textových typů bez ohledu na jakékoli rozdíly mezi jednotlivými individui. To se zdá být přinejmenším problematické. Domnívám se – a uznávám, že je to pouhá hypotéza –, že stylotvorné faktory jako věk, vzdělání, pohlaví a zkušenosti mají na produkci textu určitý vliv a že jde o faktory, které působí systematicky (tedy nikoli nahodile). Jinými slovy, jde podle mého názoru o proměnné, které jsou v korelacích s jinými proměnnými v rámci textové produkce. Pokud by se to potvrdilo, znamenalo by to, že dané pojetí porušuje princip přirozenosti systému. Při vymezování textových typů by pak docházelo k nekontrolovanému (a v rámci daného pojetí nekontrolovatelnému) zkreslení.

Krčmová uvádí, že stálé komunikativní faktory jsou oproti objektivním stylotvorným faktorům „daleko dynamičtější a mají charakter polární: mezi krajními, výrazně vyhraněnými projevy komunikačních faktorů existuje vždy celá škála situací méně jednoznačných“ (s. 81–82). Co je myšleno „dynamičností“ Krčmová neuvádí. Se škálovým, resp. alespoň ne striktně dichotomickým, charakterem jednotlivých faktorů pracovala i předchozí pojetí – byť možná zčásti implicitně (např. Hausenblas (1973, s. 83) mluví v rámci stylotvorného faktoru prostředí o prostředí neverejném až intimním, ale i o poloveřejném a veřejném; Hubáček (1987, s. 41) mluví o stylotvorném faktoru okruh adresátů ve stupních jediný adresát – úzký okruh adresátů – širší okruh adresátů apod.). U některých běžně uváděných stylotvorných faktorů, např. u věku, si dokonce ne-škálovost lze představit jen obtížně. Škálovost faktorů tedy není novum nebo něco, co by bylo možno použít jako argument pro větší výhodnost dané koncepce – stylotvorné faktory přinejmenším mohou být (pokud už nejsou) chápány škálově, škálové vnímání je s nimi kompatibilní.

Pojetí stálých komunikativních faktorů se tak celkově nejeví jako vhodnější než pojetí hausenblasovské. Jinak řečeno, Krčmová nenabízí žádné přijatelné argumenty, proč by takové pojetí bylo užitečnější, výhodnější, a navíc se na rozdíl od hausenblasovské koncepce předem

svazuje požadavkem ne-individuálnosti zkoumaných faktorů, který se může být v rozporu s principem přirozenosti systému, a tedy může být zdrojem nekontrolovatelného zkreslení.

Mistríkovo (1972) pojetí je zajímavé, neboť se vlastně snaží vyrovnat s tím, co výše uvádíme jako problém 3 – tedy s otázkou různého směru a síly působení jednotlivých stylových faktorů. Mistrík za tímto účelem využívá fyzikální metaforiku, je však třeba říct, že ta není využita do důsledků. Prostřednictvím vektorů totiž Mistrík sice může zobrazit sílu a směr působení určitého faktoru, není však ani naznačeno, jakým způsobem onu sílu a směr zjišťovat, jak ji kvantifikovat (což je pro důsledné využití vektorů samozřejmě nutné). A hlavně – není ani naznačeno, jak vlastně zjistit, které stylové faktory jsou pro daný text relevantní. Mistrík tak svým pojetím sice poukázal na – do té doby nepřiliš rozvíjenou – otázku různého směru působení a síly jednotlivých faktorů, v důsledku však dál než k tomuto poukázání nedošel.

4.4. Jak dále rozvíjet koncepci stylových faktorů?

Řešení výše uvedených pěti problémů dosáhneme dle mého soudu jedině tehdy, budeme-li k produkci textu přistupovat za kontrolovaných podmínek. Jinými slovy, k tomu, abychom dané problémy odstranili, musíme vyjít od experimentálního zkoumání.

Experimentální přístup má nepochybně svoje meze – těch si musíme být vědomi a nesmíme naše výsledky přeceňovat. Na druhou stranu však kontrolovaný, experimentální přístup k problematice odhalí víc, než bychom mohli odhalit dosud praktikovaným způsobem, tedy vyvozováním stylových faktorů z rezultativní vrstvy.

Princip základního experimentu, který by uvedené problémy řešil, je veskrze jednoduchý. Chceme-li zjistit, jestli stylový faktor A působí, musíme vytvořit dvě experimentální situace, které se liší přítomností (situace 1) a nepřítomností faktoru A (situace 2). Působení faktoru A (tj. co ovlivňuje a do jaké míry) pak vyplyne ze srovnání textů vzniklých v rámci situace 1 a situace 2, a to jak z jejich rezultativní, tak z jejich procesuální vrstvy (je tedy třeba sledovat i samotný proces).

V rámci procesu psaní můžeme zkoumat například čas (např. délku pauz, změny v rychlosti psaní), opravy (jejich celkový počet, jejich rozvrstvení v rámci procesu, jejich typ – např. opravy překlepů vs. kompoziční úpravy), strategie psaní (např. linearita vs. „skákovost“) apod. V rámci výsledného textu lze měřit mimo jiné syntaktickou komplexitu textu, délku vět a celého textu, propoziční hustotu (tj. počet propozic děleno počtem slov), lexikální rozrůzněnost (tzv. type-token ratio, tj. poměr typů k tokenům), aspekty koheze textu atd.

Poslední věcí, kterou pro experiment potřebujeme, je dostatečný počet mluvčích na to, abychom získali statisticky průkazná data. Je tedy třeba sestavit reprezentativní vzorek vybrané populace a rozdělit jej na dvě podobné skupiny, které projdou testováním (jedna skupina situací 1, druhá situací 2). Ideální pak je, provést ještě kontrolní zkoumání, kdy se situace pro dané skupiny

prohodí (to je důležité především tam, kde lze předpokládat významnou roli individuálních sklonů, které by mohly výsledky dané skupiny vychýlit).

Při experimentování je třeba si uvědomit, že musíme všem testovaným osobám dané skupiny udělit stejný pokyn. Jako nejschůdnější se jeví dát jim za úkol popsat děj určitého filmu, který jim bude promítnut. V případě volnější úlohy (typu „napište, co zajímavého se vám v tomto týdnu přihodilo“) se totiž ocitáme před nebezpečím, že se do experimentu významně promítnou proměnné, s nimiž vůbec nepočítáme a které nejsme schopni kontrolovat.

4.5. Experiment: Přípravenost a nepřipravenost v psané produkci

Experiment, který zde budu popisovat, jsem uskutečnil ve spolupráci s Jiřím Miličkou. Vzhledem k tomu, že výsledky, které jsme experimentem získali, nebyly dosud publikovány, považoval bych vzhledem k tomuto spoluautorství za neetické publikovat je zde v celé šíři. Spíše mi zde tedy půjde o to, naznačit, v čem může být experimentální přístup přínosný pro zkoumání stylotvorných faktorů.

Cílem experimentu bylo zjistit, nakolik se od sebe liší připravená a nepřipravená psaná produkce. Zajímala nás rychlost produkce, délka slov, délka textu, délka vět a počet oprav.

4.5.1. Účastníci

Experiment proběhl v červnu 2010 a účastnilo se ho 51 osob (studenti bakalářského studia na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze), z toho 7 mužů a 44 žen. Účast byla dobrovolná a každá testovaná osoba za účast obdržela 200 Kč.

4.5.2. Metoda

Testované osoby byly rozděleny do dvou skupin po 24 (skupina N), resp. 27 lidech (skupina P). Obě skupiny měly jako první úkol absolvovat test, kdy po dobu tří minut psaly neustále dokola názvy měsíců, tak, jak jdou za sebou v kalendáři. Tento test byl zaměřen na určení rychlosti psaní na počítači u dané osoby a byl založen na co největší redukci kognitivního úsilí při psaní. Jinými slovy, hodnota získaná tímto způsobem měla reflektovat pouze „manuální“ schopnosti pisatele.

Druhá část experimentu spočívala v popisu filmu. Použit byl animovaný film *Quest* (1996, režie Tyron Montgomery, stopáž 11 minut) – nejprve byl testovaným osobám promítnut vcelku, poté po částech (pět částí, každá část odpovídala svébytné pasáži filmu). Po každé části měly testované osoby za úkol popsat děj dané části (pokyn zněl „Popište děj filmu tak, aby člověk, který film neviděl, si ho dovedl představit. Nesnažte se o interpretaci či recenzi, popisujte pouze dění jako takové.“). Skupina N popisovala děj části ihned po jejím zhlédnutí (tzn. v nepřipraveném modu), skupina P měla nejprve 5 minut na písemnou přípravu (připravený modus). Pro účely přípravy testované osoby ze skupiny P obdržely 5 papírových karet o velikosti A6 a propisku. Na obrazovce jim byl odpočítáván čas. Čas na samotný popis děje do počítače byl pro obě skupiny neomezený (pokyn zněl „Na popis děje po každé části máte neomezeně mnoho času. Pište do té doby, než budete se svým textem zcela spokojeni.“). Po celou dobu psaní měly testované osoby

na uších protihluková sluchátka, aby nebyly jakkoliv vyrušovány (zároveň byly testované osoby instruovány, aby se soustředily výhradně na samotné psaní a nenechávaly se rozptylovat).

Pro účely experimentu byl využíván jednoduchý program vytvořený Jiřím Miličkou, který zaznamenával, jaké klávesy byly stisknuty, čas každého stisku jakékoli klávesy a pozici písmena stisknuté klávesy v textu. Na základě tohoto programu tak bylo možné automaticky spočítat počet oprav, rychlost psaní atd. O existenci programu Inputlog, který bychom jinak jistě využili, jsme v době experimentu nevěděli. Miličkův program ale podle mého názoru na požadavky, které jsme měli, bez obtíží stačil.

4.5.3. Výsledky

Ve zkoumaných datech jsme si všímali dvou jevů procesuální vrstvy (rychlosti psaní a počtu oprav) a dále tří jevů rezultativní vrstvy (délka textu, délka vět, délka slov). Skóre u každé testované osoby se počítalo na základě sumy všech pěti dílčích textů, které daná osoba napsala. Poté bylo spočítáno průměrné skóre všech testovaných osob v rámci daných skupin, následně byl pro porovnání průměrů v daných skupinách použit t-test určený pro porovnání průměrů dvou skupin nezávislých měření (Volín, 2007, s. 110). Statistické výpočty provedl Jirí Milička (průměrná skóre a hodnoty t jsou uváděny se zaokrouhlením na čtyři desetinná místa).

Rychlost psaní byla měřena ve znacích za sekundu, přičemž ve výpočtech jsme operovali s tzv. relativní rychlostí psaní (rychlost psaní v rámci popisu děje / rychlost zjištěná v testu s psaním měsíců). Průměrná relativní rychlost u nepřipravených projevů byla 0,6649, průměrná relativní rychlost u projevů připravených byla 0,675. T-test zde neukázal signifikantní rozdíl: $t(49) = 0,2026$; $p > 0,8$.

Jiná byla situace u počtu oprav (počet smazaných znaků v rámci daného textu). V nepřipravených projevech byl průměrný počet oprav 467,1667, zatímco v projevech připravených průměrný počet oprav činil 289,5556. T-test ukázal signifikantní rozdíl: $t(49) = 2,2926$; $p < 0,05$. Připravené projevy se tedy v procesuální vrstvě výrazně od nepřipravených odlišovali co do revizí psaného textu.

Délka textu a délka slov se signifikantně nelišily. V nepřipravených projevech byla průměrná délka textu 3486,125 písmen a průměrná délka slova 5,7459 písmen, v projevech připravených byla průměrná délka textu 3017,7778 písmen a průměrná délka slova 5,7465 písmen. T-test signifikantní rozdíly neukázal. V rámci délky textu platilo $t(49) = 1,3871$; $p > 0,15$, v rámci délky slova $t(49) = 0,011$; $p > 0,99$. Jinými slovy, u délky slova se dokonce ukázal obrácený efekt, tedy že je průměrná délka slov nenáhodně stejná.

Signifikantní rozdíl se ukázal ještě u délky věty. V nepřipravených projevech byla průměrná délka věty 13,7264 slov, v projevech připravených průměr činil 10,8546 slov. T-test ukázal tyto výsledky: $t(49) = 3,095$; $p < 0,005$. Jinými slovy, délka věty byla nejsignifikantnějším rozdílem mezi připravenými a nepřipravenými projevy.

4.5.4. Diskuse

V uvedeném experimentu se ukázaly zajímavé rozdíly mezi připravenou a nepřípravenou psanou produkcí, a to jak procesuálně (v počtu oprav), tak rezultativně (v délce vět). V jiných měřených jevech (délka slov, délka textu, rychlost psaní) se rozdíly neprojevíly.

První nalezený rozdíl, vyšší počet oprav v nepřípravených projevech, podle mého názoru reflektuje principiální odlišnost připravených a nepřípravených projevů. Testované osoby v připraveném modu si nejprve vytvoří koncept textu, který posléze přenesou do počítače a upravují jej již jen v dílčích aspektech. Oproti tomu v nepřípraveném modu vytváří testované osoby celý text on-line, což s sebou pochopitelně nese četné revize.

Velmi zajímavý je signifikantní rozdíl mezi oběma mody v délce věty. Délku věty ve slovech lze totiž považovat za ukazatel syntaktické komplexity (jde dokonce o jeden z nejběžnějších a nejspolehlivějších způsobů operacionalizace tohoto jevu – srov. Szmrecsányi, 2004). Platí, že čím více slov věta obsahuje, tím je syntakticky komplexnější. V našem experimentu překvapivě vyšlo, že syntakticky komplexnější věty jsou v nepřípravených projevech, nikoli v projevech připravených. Tento výsledek v tuto chvíli interpretujeme tak, že věty připravených projevů mají sevřenější formu, což by souviselo s předpokládanou vyšší elaborovaností textu těchto projevů. Syntaktická komplexita totiž nemusí nutně korelovat se syntaktickou hustotou.

Celkově se tak ukazuje, že faktor připravenosti je faktor reálný, který skutečně ovlivňuje některé jevy v produkci psaného textu. Jak jsem uvedl na začátku této podkapitoly, prezentované výsledky jsou pouze dílčí a je potřeba je ještě rozvinout a podpořit navazujícími analýzami.

V rámci zkoumání oprav je například na místě rozdělit jednotlivé opravy do různých skupin podle typu a porovnat zastoupení jednotlivých typů v připravených a nepřípravených projevech (např. opravy překlepů, které lze očekávat přibližně ve stejném zastoupení v připravených i nepřípravených projevech, vs. opravy kompozičního charakteru, které by hypoteticky měly v nepřípravených projevech výrazně převažovat).

V rámci syntaktické komplexity je vhodné přihlídnout k detailnějším měřítkům, než je prostá délka věty ve slovech (rozlišení a oskórování různých větných členů a větných vztahů atd.). Dále je třeba nivelizovat idiosynkratické rozdíly tím, že budou stejní lidé znovu podrobeni zkoumání, avšak s odlišným zadáním (tedy – ti, kteří v prvním experimentu vytvářeli připravený projev, budou psát projev nepřípravený a naopak).

Důležité je také zkoumat i další jevy – např. individuální strategie psaní, rozdíly mezi přípravami a výsledným textem u připravených projevů, vztah syntaktické komplexity a propoziční hustoty u připravených a nepřípravených textů atd.

4.6. Závěr

V této kapitole jsme shrnuli dosavadní přemýšlení o stylových faktorech v české a slovenské lingvistice a došli jsme k několika problémům. Předně se v dosavadních pojetích hledí pouze na

výsledné texty, samotný proces jejich vznikání se nesleduje, s čímž souvisí to, že jsou stylové faktory vyvozovány ex-post, tedy až z rezultativní vrstvy stylu. Problém tkví také v tom, že není jasné, na co jednotlivé faktory při produkci textu působí a jakou silou. Rovněž není jasné, jak pracovat s komplexními stylovými faktory, které lze rozdělit na faktory dílčí (jež mohou být i protichůdné).

Řešení těchto problémů vidíme v empirickém, resp. experimentálním zkoumání, které izoluje jednotlivé faktory a umožní sledování jejich působení na procesuální i rezultativní vrstvu stylu.

5. Synestézie a psaný jazyk

„Far from being a mere curiosity, synaesthesia may provide a window into perception, thought and language.“⁵⁷ (Ramachandran – Hubbard, 2001, s. 3)

5.1. O co půjde?

Na úvod této části práce považuji za vhodné objasnit samotný důvod jejího zařazení. Kapitola věnovaná synestézii se totiž v této práci může na první pohled jevit jako nadbytečná a tematicky nesouvisející. Téma teorie psaného jazyka jako by s tématem synestézie nenacházelo styčné body. Domnívám se však, že je tomu právě naopak. Jestliže jsme totiž v první kapitole jako jeden ze tří základních principů vymezili princip přirozenosti systému, musíme při našem přemýšlení o teorii psaného jazyka reflektovat i to, co se v jazykovědě 20. století běžně nezohledňovalo. Synestézie je tak příkladem toho, jak „ne-jazykové“ je v tak těsné souvislosti s „jazykovým“, že odhlížet od „ne-jazykového“ znamená samo o sobě vysokou pravděpodobnost zkreslení.

Postupujme však popořadě. Slovo synestézie lze používat ve dvou souvisejících významech. V prvním případě se jedná o způsob vnímání, kdy určitý vjem vyvolává vjem jiný, který není reálně přítomen (například číslice, nebo písmeno vyvolává dojem určité barvy). V případě druhém jde o označení básnického tropu, o metaforické míšení smyslových dojmů, např. *temný hlas, kulhavá chut'* apod. V této kapitole se budeme zabývat první možností: ukážeme si, jak se synestézie projevuje, jaké typy synestézie jsou doloženy, jaká jsou její specifika a jaké teorie jsou z ní vyvozovány. Na závěr se zaměříme na souvislost synestézie s psaným jazykem.

5.2. Obecně o synestézii

Řekli jsme, že synestézie je způsob vnímání, kdy jeden vjem (v anglické terminologii „inducer“, překládám jako „spouštěč“) vyvolává ještě vjem další (v angličtině tzv. „concurrent“, překládám jako „průvodce“). Taková definice je však pro naše účely nedostatečná, musíme přidat ještě alespoň jednu nezbytnou definiční vlastnost: projevem synestézie je konzistentnost spojení spouštěč-průvodce (např. pro určitého synestetika číslice 3 asociuje modrou barvu, a to dlouhodobě – předpokládá se, že se v průběhu života tato barva nemění).

Dalšími charakteristickými rysy jsou idiosynkratičnost a automaticnost (mimovolnost). Idiosynkratičností se míní to, že spojení spouštěč-průvodce jsou pro každého synestetika svébytná. Existují sice určité tendence (o těch viz níže), neplatí však, že by pro každého synestetika stejný spouštěč vyvolával stejný průvodce (např. pro osoby se synestézií grafémy > barvy písmeno A neasociuje vždycky stejnou barvu, ale naopak se barvy různí). Automaticností

---

⁵⁷ „Synestézie má daleko k tomu být pouhou kuriozitou – může nám poskytnout vhled do vnímání, myšlení a jazyka.“ [překlad JCh.]

(mimovolnosti) se míní to, že spojení spouštěč-průvodce není volní, ale dochází k němu automaticky, bez vědomé snahy synestetika.

Je běžné, že se u jedné osoby projevuje více synestézií najednou. Nejčastějšími případy jsou spojení typově blízkých synestézií (existují však i případy poměrně bizarní: Cytowic (2002) uvádí příklad synestetika, kterému písmena a čísla asociují barvy, vůně (ve smyslu anglického *smell*), mají pro něj pohlaví a osobnost a zvukové a vizuální stimuly vyvolávají dojmy chutí, doteků, tvarů a barvy). V případě typově blízkých synestézií se však podle mého názoru nabízí vysvětlení, že nejde o více různých typů, ale typ jeden, který se u různých lidí projevuje více nebo méně silně. Velice frekventované jsou totiž kombinace synestézií písmena > barvy, číslice > barvy a slova > barvy, což naznačuje, že může mít smysl mluvit o synestézii jazykové jednotky > barvy jako takové a odlišovat, které z těchto jednotek se u konkrétního synestetika zbarvují.

Typů synestézie je doloženo poměrně hodně. Z výše uvedeného odstavce vyplývá, že však jde těžko dospět k přesnému číslu – závisí totiž na naší kategorizaci. Day (2005) uvádí na základě vzorku 572 synestetiků třicet pět druhů synestézie, jde však spíše o seznam toho, jaké spouštěče vyvolávají jaké průvodce (kromě jazykových synestézií, o kterých níže, mezi nejčastější typy řadí synestézie zvuky > barvy, chutě > barvy, vůně > barvy, doteky > barvy, teplota > barva, zvuky > chutě, zvuky > doteky apod.). V tomto textu se soustředíme především na synestézie „jazykové“, tj. na synestézii grafémy > barvy, synestézii slova > barvy a synestézii slova > chutě, a to z toho důvodu, že jde o synestézie nejrozšířenější a zároveň nejzkoumanější (o některých typech synestézie se toho – pro jejich velkou vzácnost – moc neví).

Je zajímavé, že synestézie je soustavně zkoumána až zhruba od poloviny 80. let, velký vliv v nárůstu zájmu o ni měla práce Simona Barona Cohena et al. (1987). Dále je třeba říci, že se synestézie zkoumá především na anglických mluvčích, několik studií je rovněž s mluvčími německými (např. Beeli et al., 2007) a hebrejskými (Cohen Kadosh et al., 2007) atd. České mluvčí-synestetiky, pokud vím, dosud nikdo nezkoumal (přínejmenším ne soustavně).

Je složité odhadnout, jaký je výskyt synestézie v populaci. Odhady se velmi liší od 1 : 2000 (Baron Cohen et al., 1996; Cytowic, 2002) přes 1 : 200 (Ramachandran – Hubbard, 2001) až po 1 : 4 (Ulich, 1957). Julie Simnerová et al. (2006a) došli k závěru, že procento synestetiků v populaci se pohybuje okolo 4,4 %, přičemž nejčastější typ synestézie, dny > barvy, je zastoupen zhruba v 2–3 % populace. Tyto závěry se zdají být nejpřesvědčivější, protože byly vyvozeny na vzorku 500 náhodně vybraných studentů edinburské a glásgowské univerzity a byla zde individuálně testována konzistence, zatímco odhady předchozí se zakládaly např. na odpovědích na novinové inzeráty ve srovnání s počtem předplatitelů, nebo sice na náhodném vzorku, avšak pouze na subjektivních odpovědích (bez dalšího ověřování). Pokud výsledky Simnerové et al. přijmeme, znamená to (při předpokladu, že totéž platí i pro české mluvčí), že jen v České republice žije odhadem kolem 400 000 synestetiků, což je – zvláště s ohledem na to, že synestézii u českých mluvčích dosud nikdo nezkoumal – neuvěřitelně vysoké číslo.

Vedle sporů o to, kolik je v populaci synestetiků, existují ještě neshody v poměru zastoupení synestézie mezi ženami a muži. Obvykle výzkumy tvrdí, že je synestézie mnohem častější u žen (např. Rich et al. (2005) udávají poměr 6,1 : 1 ve prospěch žen). I v tomto případě se zdají být (ze stejných výše uvedených důvodů) nejpřesnější odhady Simnerové et al. (2006a). Ti si všimli, že předchozí odhady častosti synestézie u mužů a u žen byly založeny na vzorcích synestetiků, kteří se dobrovolně přihlásili do výzkumu (např. na základě inzerátu v novinách či na internetu), a že je možné, že to představuje o poměru žen a mužů zkresluje (ženy mohou mít např. vyšší ochotu zapojit se do výzkumu a hovořit o své synestézii než muži). Tento předpoklad se potvrdil, ve zmiňovaném vzorku 500 studentů z Glasgow a Edinburghu se žádný statisticky významný rozdíl v distribuci synestézie mezi pohlavími neprojevil.

Existuje obecná shoda v tom, že je synestézie dědičná – v jedné rodině je obvykle více synestetiků. Ward a Simnerová (2005) na základě vzorku 85 rodin se synestézií grafémy > barvy došli k závěru, že je v rodinách značně zvýšené procento výskytu tohoto typu synestézie, a to 16 %. Ve výzkumu Barnettové et al. (2008), uskutečněném na vzorku 53 synestetiků, uvedlo 42 % testovaných osob, že mají alespoň jednoho prvostupňového příbuzného (rodič, sourozenec, dítě) synestetika. Zároveň Barnettová et al. ukázali, že v rámci jedné rodiny se mohou vyskytovat různé typy synestézie a že synestetické prožitky stejného typu nemusí být stejné (např. různé barvy pro stejná písmena).

Ještě se zmiňme o otázce vzájemného vlivu spouštěče a průvodce. Standardně se synestézie chápe jako jednosměrná (tomu odpovídá i terminologie: spouštěč vyvolává průvodce; tuto představu se snaží prokázat např. Mills et al., 1999), Cohen Kadosh et al. (2005) a Cohen Kadosh s Henikem (2006) však poukázali i na vliv průvodce na spouštěč (a předpokládají spíše obousměrný model synestézie). Dosud však bylo podniknuto málo experimentů, které by se touto problematikou zabývaly, a jen stěží můžeme tvrdit něco definitivního.

5.3. Specifika synestézie

Již jsme řekli, že základní definiční charakteristikou synestézie je konstantnost spojení spouštěč-průvodce. Pro zjištění, jestli je určitá osoba synestetik nebo ne, se proto používají testy, které tuto konstantnost ověřují.

Nejběžnější a nejjednodušší způsob testování (u synestézií grafémy > barvy, slova > barvy či slova > chutě) je explicitní přiřazování barev/chutí k písmenům/číslicím, resp. slovům, přičemž se stejný test po určitém časovém intervalu (např. několik měsíců) opakuje. Synestetici v těchto testech skórují statisticky průkazně lépe než ne-synestetici. Pro ilustraci můžeme uvést příklad ze studie Millsové et al. (2002): Synestetička M. L. S. byla testována v roce 1996 a 1998 pro latinkou a azbukou psaná písmena. Latinkou psaná písmena označila zcela konzistentně (shoda ve všech 26 případech), písmena psaná azbukou o něco méně konzistentně (27 z 33 shodně, odlišnosti u zbylých 6 však podle Millsové et al. spočívají především v problému jazykového popisu barvy: např. v roce 1996 *růžovočervená* a v roce 1998 *žvýkačková*).

Uvedená výzkumná metoda má však své nedostatky, neboť se ukazuje, že barvy/chutě, které synestetici pocítují, jsou poměrně specifické (v případě barev např. *oranžový jako lízátko, hutně červený jako guma* apod., srov. Mills et al., 2002; v případě chutí např. *ne úplně zralý pomeranč, toast, lebec namaзанý máslem* apod., srov. Ward – Simner, 2003) a ukazuje se, že s jejich jazykovým popisem mají synestetici často obtíže. Pro vyhodnocení se proto (pro synestézie, kde je průvodcem barva) používá například převod na určitý vymezený počet základních barev, např. na 11 základních barevných termínů pro angličtinu podle Berlina a Kaye (1969), srov. Simner et al. (2005). Takový převod sice může být pro určité výzkumy užitečný, z principu však abstrahuje od určitých vlastností průvodců, které mohou být pro pochopení synestézie důležité.

O mnoho přesnější je metoda, kterou uplatnili např. Smilek et al. (2007). Testovaná osoba neuvádí barvy verbálně, ale volí barvy z palety na počítači. Díky takovému zkoumání se ukazují např. zajímavé souvislosti mezi sytostí, jasem a odstínem barev a podobou spouštěče (k tomu více níže). Na tomto principu je založena i standardizovaná baterie testů přístupná na stránkách <http://synesthete.org> (srov. Eagleman et al., 2007).

Synestézie se charakteristicky projevuje aktivací mozkových center. Například při zpracování slov nebo grafémů vykazují synestetici (se synestézií grafémy > barvy a slova > barvy) aktivaci v oblastech, které jsou jinak spojeny s percepcí barev (srov. např. Sperling et al., 2006).

Velmi často (byť ne vždy) lze synestetiky identifikovat rovněž použitím některé ze „synestetických“ modifikací Stroopovy úlohy. Například Odgaard et al. (1999) provedli tuto modifikaci: Synestetici měli úkol zapamatovat si znaky (číslíce, písmena, slova), které se postupně zobrazovaly na obrazovce. Nejprve byly znaky promítnuty achromaticky (černě na bílém pozadí), později tzv. nekongruentně (tj. v barvách, které neodpovídají barevným asociacím konkrétních synestetiků). Zatímco v případě achromatického promítnutí si synestetici pamatovali statisticky významně více než ne-synestetici (jak co do rozsahu zapamatovaných znaků, tak co do času, po který si tyto znaky pamatují), v případě promítnutí nekongruentního u nich docházelo k zapamatování podprůměrnému (reálně zobrazené barvy se dostávaly do konfliktu s barvami vyvolávanými synestézií). Tyto závěry zpochybňují Yarová a Ward (2007), kteří došli k závěru, že „existují výrazné idiosynkratické rozdíly v kódovacích strategiích, které synestetici používají“. Jinými slovy: někteří synestetici mají s nekongruentními barvami problémy, jiní je dokážou pominout a vnímat písmena/slova v podstatě „bez ohledu“ na to, jak jsou zbarvena.

Nejnověji doložený způsob identifikace synestetiků je pupilometrie (měření šíře zornice). Ve studii Paulsenové a Laenga (2006) se ukázalo, že synestetici v případě nekongruentních promítnutí se zornice zvětší výrazněji než v případě kongruentního promítnutí nebo v případě zobrazení symbolů v černé barvě na bílém podkladě.

Z výše uvedeného vyplývá, že se synestetici často vyznačují nadprůměrnou pamětí. Tato nadprůměrnost však není univerzální, ale vztahuje se pouze k některým druhům podnětového materiálu. Osoby se synestézií jazykové jednotky > barvy mívají například nadprůměrnou schopnost zapamatovat si jména, sledy číslic apod., ale průměrnou schopnost zapamatovat si

např. abstraktní obrazce, které jim nevyvolávají synestetické vjemy (viz Yaro – Ward, 2007). Můžeme předpokládat, že tedy synestetická percepce určitého podnětového materiálu ulehčuje jeho zapamatování; to ostatně dokumentuje už Lurija (1968). Tento předpoklad podle mého soudu podporují i výsledky Shamsové a Seitze (2008), kteří došli k závěru, že pro učení je optimální multisenzorické prostředí, nikoli prostředí unisenzorické – určité unisenzorické podněty jsou totiž pro synestetiky (kterým tyto podněty vyvolávají synestetické prožitky) de facto multisenzorické.

Účinky synestézie však mohou být i negativní. Často se tvrdí, že synestetici mají problémy s matematickými výpočty (Rich et al., 2005). Řadu případů nejružnějších problémů se synestézií (od problémů společenských až po problémy percepční, např. problém zahlcenosti vjemy u synesteticky, které zvuky asociují barvy a naopak barvy asociují zvuky) uvádí Day (2005).

5.4. Jak vzniká synestézie?

Je potřeba si uvědomit, že pochopení vzniku synestézie přispívá velkou měrou k pochopení vývoje lidského vnímání jako takového. To ostatně vysvětluje, proč se v posledních letech zájem o synestézií zvyšuje. Hypotéz o jejím vzniku je několik.

Známou, ale poněkud radikální hypotézou je tzv. „neonatal synaesthesia“ (dále NS; Maurer, 1993). Ta předpokládá, že v prvních měsících života nejsou jednotlivé smysly příliš diferencovány a že synesteticky splývají. Jinými slovy hypotéza NS vlastně tvrdí, že do určitého věku jsou všechny děti synestetici.

Méně radikálně (i když velice podobně) je založena hypotéza „cross-modal-transfer“ (dále CMT), kterou vymezuje mimo jiné Baron-Cohen et al. (1996). CMT se zakládá na představě, že různé smyslové systémy nejsou při narození zcela nezávislé, děti jsou například schopné poznat předmět podle toho, jak vypadá, i když ho předtím neviděly, ale pouze ho osahaly. Jinými slovy mohou být předměty do určitého období vývoje rozpoznány ve více modalitách.

Společnou představou NS a CMT je tedy to, že se lidé učí diferencovat smysly až po narození, a to postupně. Synestézie v dospělosti se vysvětluje tak, že určitá osoba ve svém vývoji nedokázala smysly dostatečně rozlišit. Podle NS a CMT je tedy synestézie de facto vývojová porucha vnímání.

Jiný přístup představují Cohen Kadosh et al. (2009) pod názvem „interactive specialization approach“. Jde zde – jednoduše řečeno – o to, že spolu různé oblasti mozku ve vývoji soutěží o provádění určitých procesů (čímž se proměňují spojení mezi nimi) a zároveň jednotlivé oblasti procházejí funkčním „laděním“ a stávají se co neefektivnějšími ve zpracování určitých druhů stimulů. Představa je pak taková, že synestetici neprodělali určitou funkční specializaci, na rozdíl od běžné populace.

I přístup Cohena Kadoshe et al. tedy považuje synestézií za vývojovou poruchu. Existují však i názory opačné, které vycházejí z toho, že je synestézie formována učním (např. Simner et al.,

2009). Synestézie totiž obvykle lidem nevadí, naopak ji považují za svou výhodu a dovedou ji používat ve svůj prospěch (tento fakt synestézií zásadně odlišuje od ostatních vývojových poruch). Nejsilnějším argumentem je však patrně to, že se synestézie projevuje u znaků, které jsou osvojovány kulturně (číslíce, písmena, psaná slova) a že zde existují souvislosti mezi barvou a frekvencí slov, písmen a čísel v jazyce (viz níže 5.5.2.; srov. Simner, 2006 či Smilek et al., 2007).

Hypotézy o osvojování synestézie podporují například studie Millsové et al. (2002) a práce Witthofta a Winawera (2006). Ke studii Millsové, kterou jsme zmínili výše v souvislosti s konstantností spojení spouštěč-průvodce, dodejme, že synestetička M. L. S. se rusky naučila až na vysoké škole, ale přesto se u ní projevuje asociace s barvami i u písmen azbuky. Ve výzkumu Witthofta a Winawera je v hlavní roli osoba (A. E. D.) se synestézií grafémy > barvy. Výjimečné je to, že u A. E. D. je možné s jistotou určit, čím jsou motivovány barvy, které grafémy asociují. Barvy, které A. E. D. spojuje s grafémy, jsou totiž zcela shodné s barvami písmen na magnetech, které měla A. E. D. v dětství na lednici. Stejně jako M. L. S. i A. E. D. podporuje představy o osvojení synestézie ještě dalším specifickým: asociováním barev i u písmen azbuky, osvojených v dospělosti.

Žádná z hypotéz o vzniku synestézie, není přijímána obecně a každá má svá slabší místa. Jak jsme uvedli výše, panuje však shoda alespoň na jedné věci: Synestézie se zdá být geneticky podmíněná, v jedné rodině je často několik synestetiků. V této souvislosti je třeba podotknout, že samotná představa genetické podmíněnosti žádnou z hypotéz nenarušuje, alespoň ne nutně (genetická výbava jedince je tady spíše chápána jako předpoklad vzniku vývojové poruchy, nebo naopak jako předpoklad osvojení si synestézie jako určité pomůcky).

5.5. Jazykové synestézie

V této části shrneme některé dosavadní výzkumy jazykových synestézií, tedy synestézií grafémy > barvy, slova > barvy, slova > chuť. Vzhledem k tomu, že se první dvě synestézie nezřídka vyskytují dohromady, pojmem je společně pod souhrnným označením jazykové jednotky > barvy. V paralele s tím budeme mluvit o synestézií jazykové jednotky > chuť.

5.5.1. Jazykové jednotky > barvy

V literatuře věnované tomuto typu synestézie se můžeme setkat se značně protichůdnými závěry. To je z velké části důsledek toho, že studie věnované synestézií jsou obvykle založené na malých, nereprezentativních vzorcích, nezřídka dokonce jen na pozorování jedné osoby.

Rozpory lze vidět v pojmání rozdílů mezi synestetikami tohoto typu. Již pouhé rozhovory o synestetických prožitcích s konkrétními osobami se synestézií jazykové jednotky > barvy totiž poukazují na to, že různí lidé „vidí“ či „pocítují“ barvy, které vyvolává spouštěč, různými způsoby. Dixon et al. (2004) v tomto smyslu rozlišili dva druhy synestetiků: asociátory a projektoři. Asociátoři barvy pouze asociují, zažívají je jako představu (mentální obraz, angl. „in the mind's eye“). Projektoři oproti tomu barvy vidí, jako by byly reálně přítomny, jako kdyby jazyková jednotka byla přímo zbarvena. Tato distinkce se projevuje například na výkonu při

Stroopově úloze: projektoři vykazují statisticky signifikantně silnější Stroopův efekt, jednoduše řečeno je pro ně obtížnější ignorovat barvu průvodce (Dixon et al., 2004). Jak však uvádí např. Ward et al. (2006), rozlišení na asociátory a projektory nepokrývá všechny odlišnosti ve vnímání barev jakožto průvodců, které jsou zdokumentovány (někteří synestetici například tvrdí, že barvu vidí jako reálně přítomnou, ne však „na papíře“, ale v konkrétním místě v prostoru kolem sebe).

Otázkou, která dosud budí určité kontroverze, je, co přesně u jazykových synestézií vystupuje jako spouštěč (respektive jaké aspekty spouštěče jsou klíčové). V úvahu připadají tři základní možnosti: spouštěčem může být psaná forma grafému či slova, mluvená forma anebo obsah (hodnota v případě číslic, pojem v případě slov).

Ramachandran s Hubbardem (2001) v této souvislosti rozlišují mezi tzv. vyššími (higher) a nižšími (lower) synestetiky. Pro vyšší synestetiky je spouštěčem obsah dané jazykové jednotky, pro nižší synestetiky je to její forma. Toto rozlišení však užívají jen někteří badatelé.

U číslic a písmen se obvykle tvrdí, že základní vliv má psaná forma, jinými slovy, že barvy jsou blíže grafémům než jejich fonetickým realizacím (Simner, 2006). V angličtině to dokládají příklady, kdy např. slova *cite* a *cat* asociují na základě počátečního grafému *c* stejnou barvu, zatímco *site* a *cite*, které jsou foneticky stejná, asociují barvy odlišné (srov. např. Mills et al., 2002). Barevné fonémy jsou doloženy méně často (srov. Day, 2005) a dosud jim v literatuře nebyla věnována pozornost. Domnívám se, že však lze předpokládat, že barevnost fonémů u synestetiků může být založena na podkladě synestézie grafémy > barvy (napovídá tomu i fakt, že slova *cite* a *cat* asociují stejnou barvu, i když nejsou napsána, ale pouze vyslovena; Mills et al., 2002). Role grafické formy je pravděpodobně dána tím, že jsou si blízká mozková centra, která se aktivují při zpracování písma.

Ukazuje se, že svou důležitost má i konkrétní grafická podoba určitého grafému, i když se to nejprve zpochybňovalo (srov. Grossenbacher – Lovelace, 2001). Ramachandran a Hubbard (2003b) uvádějí, že na asociovanou barvu má vliv font (běžnější fonty jako Arial nebo Times new roman obvykle navozují sytější barvu) a také to, jestli je písmeno psáno jako majuskule, nebo jako minuskule (minuskule vyvolávaly méně sytou barvu). Tato tvrzení však autoři statisticky neověřovali (sami ostatně udávají, že existují výjimky, kdy např. nezvyklý font jako Gothic asociuje sytější barvy, anebo kdy synestetik majuskule a minuskule asociuje s různými barvami). Systematičtěji se těmto aspektům synestézie věnovali Withoft a Winaver (2006). Na případu jedné synesteticky došli k závěru, že rozdílná podoba písmen nemá vliv na barevný odstín a jas, ale výrazně se podepisuje na sytosti (majuskulí psaná písmena vyvolávala signifikantně sytější barvy než písmena psaná minuskulí, font Times asocioval sytější barvu než font Sand). Skutečně reprezentativní výzkum této problematiky však dosud – pokud vím – proveden nebyl.

Důležitá je role označovaného pojmu. Smilek et al. (2002) doložili, že barva je asociována v případě, kdy není spouštěč reálně přítomen, ale je pouze pojmově aktivován (konkrétně šlo o to, že synestetik asocioval barvu číslice 7 i v případě, že toto číslo nebylo nikde napsáno a šlo o prázdné místo v rovnici $5 + 2 = \dots$). Ramachandran a Hubbard (2003a) však na případě dvou

synestetiků ukázali, že pokud místo arabské číslice 5 předložili synestetikovi římskou číslici V, barvu neasociovali. Dixon et al. (2006) zkoumali vliv označovaného pojmu u ambiguitních znaků (např. S může být, v závislosti na kontextu interpretováno jako číslo pět, nebo jako písmeno s) a došli k tomu, že klíčová je role pojmu. Ve Stroopově úloze byl prezentován ambiguitní znak buď v okolí písmen (např. M U S I C), nebo v okolí číslic (3 4 S 6 7), poté okolní znaky zmizely a znak S se určitým způsobem zbarvil. Úkolem testované osoby bylo co nejrychleji pojmenovat danou barvu. Znak byl zbarvován a) ve shodě s barvou, kterou daný synestetik asocioval s číslem 5, b) ve shodě s barvou, kterou daný synestetik asocioval s písmenem S, c) nekongruentně. V případě a) vykazoval synestetik Stroopův efekt, pokud byl znak nejprve prezentován v okolí písmen, v případě b), pokud byl daný znak prezentován v okolí číslic. Jinými slovy, Dixon et al. (2006) ukázali, že role označovaného pojmu hraje klíčovou roli. Problém však je, že tyto výsledky byly ukázány pouze na jedné testované osobě.

Zajímavou studii publikovali Barnettová et al. (2009) – cílem bylo zjistit, jestli se nějakým způsobem liší přiřazování barev k jazykovým jednotkám u synestetiků, kteří jsou mluvčími více jazyků. Na (v rámci zkoumání synestézie solidním) vzorku 21 lidí došli k několika závěrům. Zaprvé, o barvách vyvolávaných ekvivalentními stimuly z různých jazyků nebylo možné říct, že jsou zcela konzistentní, ani že jsou zcela různé. Zadruhé, konzistence byla častější v případech, kdy šlo o slova, která byla mezijazykově podobná (např. January – Januar – janvier). Označovaný pojem se tak nezdá být dominantní příčinou daného průvodce. Jako nejzajímavější poznatek se však jeví to, že Barnettová et al. došli k závěru, že na zbarvení dané jednotky má klíčový vliv to, kdy byla osvojena, respektive jestli byla osvojena jako psaná, nebo jako mluvená. Jestliže totiž byla daná jednotka osvojena jako psaná, je mnohem větší pravděpodobnost, že bude její zbarvení motivováno právě grafickou formou (Barnettová to ukazuje na rozdíl mezi dny v týdnu a měsíci, kde platí, že názvy měsíců si děti osvojují o dost později než dny v týdnu, dle Barnettové v psané podobě, a kde zároveň platí, že je jejich barva o mnoho častěji motivována počátečním písmenem – srov. níže faktory zbarvení slov, 5.5.3.).

Budeme-li se snažit integrovat relativně různorodé poznatky studií citovaných v této části, dojdeme ke třem obecným vysvětlením. Zaprvé, je možné, že skutečně funguje rozlišení na vyšší a nižší synestézii, o kterém mluví Ramachandran s Hubbardem (2001). Zadruhé, je možné, že je role obsahu sekundární a projevuje se právě tehdy, je-li grafická forma nepřítomná (například je-li určité číslo pouze představováno apod.), nebo je-li ambiguitní. Zatřetí, u různých jednotek můžeme vidět různé motivace (tj. určité jednotky jsou u daného synestetika motivovány obsahem, jiné formou). Problém téměř všech citovaných studií je nereprezentativní vzorek, na němž jsou závěry vystavěny. Otázka po tom, co je spouštěčem jazykových synestézií, je tak stále otevřená.

5.5.2. Faktory zbarvení grafémů a číslic

Řekli jsme, že spojení spouštěč-průvodce jsou idiosynkratická (s trochou nadsázky lze snad říct, že žádní dva synestetici nemají tato spojení zcela shodná – srov. Day, 2005, s. 13). Rovněž jsme však uvedli, že zde existují určité tendence v tom, jaký spouštěč vyvolává jaký průvodce.

V interpretaci těchto tendencí se však různí badatelé neshodují. Cohen Kadosh et al. (2009) si všimají toho, že velikost čísla koreluje s jasem asociované barvy (menší čísla jsou jasnější, vyšší čísla tmavší). Obvykle se ale spíše než inherentní kvality spouštěčů a průvodců předpokládá vliv frekvence a jiných vnitrojazykových faktorů. Několik studií na toto téma publikovala Julia Simnerová a její spolupracovníci. Simnerová (2006) shrnuje svoje poznatky takto:

1. Grafémy, které mají vyšší frekvenci, mají tendenci spojovat se s barvami, které se v jazyce objevují častěji: např. *a* bývá červené, zatímco *q* fialové.
2. Asociace mezi grafémy a barvami mají tendenci odrážet priming prvního písmene („initial letter priming“), např. *b* bývá u anglických mluvčích modré (*blue*), *y* bývá žluté (*yellow*).
3. Nízké číslice a vysoce frekventovaná písmena mají tendenci spojovat se s kategoriemi barev, které jsou níže v hierarchii Berlina a Kaye (1969).

Je však potřeba zdůraznit, že se jedná pouze o tendence, byť statisticky relevantní. Že nejde o poznatky platné absolutně, dokazuje osvojení synestetických barev z magnetů na lednici (Witthoft – Winawer, 2006).

5.5.3. Faktory zbarvení slov

U synestézie slova > barvy se tvrdí (např. Simner 2006, zde i odkazy na další práce), že slova jsou zbarvena holisticky, mají jednu barvu, tj. nejedná se o součet barev jednotlivých grafémů, z nichž se slovo skládá, nebo o postavení různých barev vedle sebe. Velkou roli ve zbarvení slova hrají buď první písmeno (např. anglické *mother* vyvolává často stejnou barvu jako grafém *m*), anebo první samohláska (někdy *mother* asociuje stejnou barvu jako *o*), srov. Simnerová (2006). Roli mohou hrát i prozodické vlastnosti slova: na homografech typu *convict* (substantivum, přízvuk na první slabice) a *convict* (sloveso, přízvuk na druhé slabice) se ukázalo, že se asociovaná barva řídí podle přízvuchné slabiky (substantivum zbarveno stejně jako grafém *o*, sloveso stejně jako grafém *ɪ*), srov. Simnerová et al. (2006b). Vliv má i slovotvorná struktura slova. Ukazuje se, že německé složeniny typu *Fährmann* tendují k tomu vyvolávat dvě dominantní barvy – pokud jsou však vysoce frekventovaná (jako např. *Bahnhof*), je spíše tendence k tomu, aby asociovaly barvu jednu (což zřejmě souvisí s tím, že němečtí mluvčí takové složeniny vnímají spíše jako jednu ucelenou jednotku), srov. Simnerová (2006).

Holistické zbarvení však nejspíš není univerzální. Synestetička L. M. mi svou synestézii vylíčila takto: „Mám barevná slova, ale kompozičně: tedy podle toho, z jakých písmen je slovo složeno, tak tak se za sebou rovnají barvy. A obvykle je nejdůležitější to první písmeno ve slově.“ Zdá se tedy, že by si ještě způsob zbarvení slov zasloužil výzkum. Navíc by bylo velmi zajímavé, podívat se na to, jestli zbarvení slova ovlivňuje např. flexe anebo odvozování pomocí předpon (bude se např. lišit barva slov *tleskat* a *zatléskat*?).

Nejčastější synestetická slova jsou označení dnů nebo měsíců (Simner et al., 2006a) a obvykle se uvádí, že tendují k tomu, že asociují barvy, které nejsou odvozeny od prvního písmene nebo

samohlásky (Simner 2006, Rich et al. 2005; ale srov. Barnettová et al. (2009) výše). Specifické postavení těchto slov podporuje rovněž hypotézu o tom, že je synestézie učící mechanismus (abstraktní jednotky jako dny nebo měsíce jsou pro dítě obtížně představitelné a i naučitelné).

5.5.4. Jazykové jednotky > chuť

Studii, která vymezila základní charakteristiky tohoto typu synestézie, je práce Warda a Simnerové (2003), založená na jednom mluvčím. Ward se Simnerovou došli k tomu, že na rozdíl od synestézie jazykové jednotky > barvy v tomto typu synestézie jako spouštěč vystupují v první řadě slova, méně fonémy nebo číslice. Dalším rozdílem je podle autorů to, že se tato synestézie zakládá nikoli na grafické podobě jednotek, ale na podobě zvukové. To je pravděpodobně dáno i blízkostí mozkových center, aktivujících se při zpracování zvuku a chutí (Ward – Simner, 2003).

Zajímavý aspekt, který hraje v tomto typu synestézie důležitou roli, je podle Warda a Simnerové role naučené jídelní terminologie. Autoři totiž mimo jiné na příkladu jednoho synestetika ukázali, že synestézie slova > chuť může být založena na zvukové podobnosti slova a názvu jídla (konkrétně jde o opakování určitých fonematických vzorců, např. slovo *union* asociuje chuť cibule (*onion*), nebo jméno *Barbara* asociuje chuť rebarbory (*rhubarb*)).

Vliv však mají podle Warda a Simnerové nejen fonematické vzorce, ale i to, co daná slova označují. Autoři poukázali například na to, že zakončení /ɪdʒ/ (např. u slov *village* (vesnice), *college* (vysoká škola) apod.) má tendenci vyvolávat chuť párku (*sausage*). Této tendenci se však vzpírá slovo *cabbage* (zelí), které asociuje chuť zelí.

K tématu se Ward a Simnerová vrátili v článku o dva roky později (Ward et al. 2005). V něm navrhli model, jak k tomuto typu synestézie dochází. Osvojování slovní zásoby spadající do sémantické kategorie jídla podle nich může způsobit provázání formy slova s reprezentací dané chuti (jednodušeji řečeno: osvojení slova *onion* pro označení cibule propojuje zvuk *onion* s představou chuti cibule). Podobně znějící slova se na základě fonologické sítě v lexikonu spojují se stejným jménem chuti (*onion* je fonologicky podobné např. *union* apod.), a může se stát, že se i samotná reprezentace chuti může asociovat s fonologicky podobnými slovy (slova jako *union* se začnou asociovat s chutí cibule). Tato asociace pak může být nadále zprostředkovávaná označením chuti, anebo se vytvoří přímé spojení mezi reprezentací chuti a lexikální jednotkou.

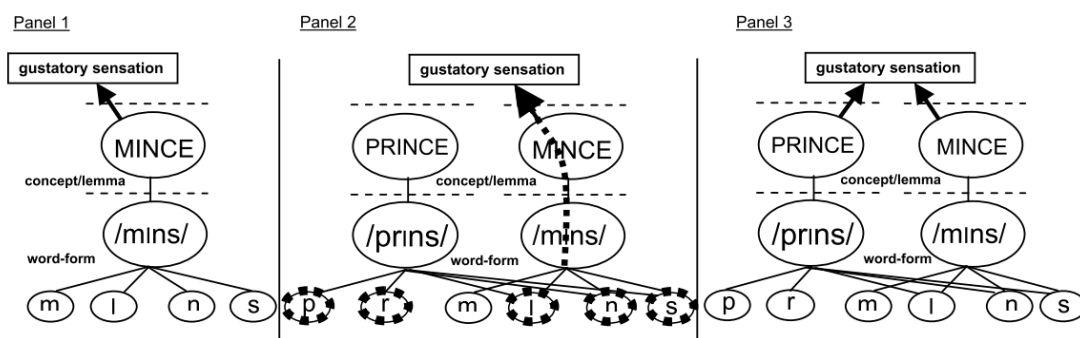
O rok později však Simnerová s Wardem (2006) v kratičkém článku ukázali, že osoby se synestézií slova > chuť (v daném experimentu jich bylo šest) asociovaly danou chuť i ve stavu „mít to na jazyku“ (tip of the tongue), tj. ve stavu, kdy má daná osoba přístupný obsah (v psycholinguistice „lemma“ - abstraktní konceptuální forma), ale nikoliv formu (fonologickou či ortografickou podobu). Tím se ukázalo, že spouštěčem může v tomto typu synestézie být i samotný obsah slova.

V dalším článku se Julia Simnerová spolu se Sarah Haywoodovou (Simner – Haywood 2009) zaměřili na vytvoření nového modelu, který by inkorporoval předchozí poznatky o vlivu fonologické formy a zároveň působení obsahu slov. Šlo tedy o to, nakolik jsou synestetické

prožitky u synestézie slova > chuti sensorické a nakolik „kognitivní“, tedy nakolik je účasten obsah slov.

K tomuto účelu autorky zkoumaly, jestli a jak vyvolávají chutě tzv. neslova (kombinace fonémů či grafémů, která v daném jazyce není slovem) a pseudoslova (neslovo, které je graficky či fonologicky blízké existujícímu slovu v daném jazyce; Simnerová s Haywoodovou pracovně vymezily pseudoslova tím, že se liší jedním grafémem). Ward et al. (2005) totiž již dříve upozornili na to, že neslova a pseudoslova chutě asociují, což považovali za doklad toho, že jsou chutě vyvolávány formou, nikoli obsahem (jelikož neslova a pseudoslova obsah nemají). Simnerová s Haywoodovou však ukázali, že na to, zda asociují neslova a pseudoslova chutě a jak silně je asociují, má zásadní vliv jejich „okolí“ (neighbourhood), tj. to, jaká slova jsou grafematically či fonologicky podobná a kolik jich je. Došli k tomu, že pseudoslova signifikantně častěji asociují chutě než neslova a zároveň pseudoslova, která měla ve svém okolí názvy jídla, asociovala chutě častěji než pseudoslova, která ve svém okolí názvy jídla neměla. Zároveň se ukázalo, že silnější prožitky chuti spouštějí reálná slova než pseudoslova.

Jinými slovy, Simnerová s Haywoodovou došli k závěru, že chutě u pseudoslov nejsou dány jejich fonologickou podobou jako takovou, ale tím, jaká reálně existující slova tvoří jejich okolí. Na tomto základě došli k upravenému modelu Warda et al. (2005); viz obr. 5. Předpokládají, že chutě slov vznikají v dětství spolu s osvojováním názvů jídel, přičemž se významy/lemmata jídel propojují s odpovídajícími chutěmi. Později mohou fonologicky podobná slova aktivovat slova označující jídla do té míry, že se aktivuje i daná chuť. Určitý fonologický vzorec tak může aktivovat určitou chuť (viz Ward – Simner 2003 výše). Opakovanými aktivacemi tohoto typu se později vytvoří přímé spojení chuti s pojmovou reprezentací daného fonologicky podobného slova.

Obrázek 5: Model osvojování synestetické chuti. Panel 1 zobrazuje prvotní stádium, kdy se název jídla propojuje s prožitkem chuti. Panel 2 znázorňuje situaci, kdy fonologicky podobné slovo začíná aktivovat pocit chuti prostřednictvím této fonologické podobnosti. Panel 3 zobrazuje stádium, kdy fonologicky podobné slovo je propojeno s pocitem chuti přímo. (převzato ze Simner – Haywood, 2009).

Na závěr této části ještě řekněme, že Simnerová s Haywoodovou (2009) rovněž uvádějí, že existují dva typy synestetiků slova > chutě, a to na jedné straně ti, kteří chutě prožívají „v ústech“, a na druhé straně ti, kteří chutě „pouze“ asociují.

5.6. Jak může souviset výzkum synestézie s lingvistikou?

I přesto, že v posledních letech o synestézii stoupá zájem, stále o ní víme poměrně málo. Máme však už dostatek poznatků na to, abychom mohli usuzovat na to, jak může výzkum synestézie souviset s lingvistikou.

Zaprvé je to samotná shoda ve zkoumaném materiálu – řada synestézií je totiž založena jazykově, jazykové jednotky mají role spouštěčů. Na základě principu přirozenosti systému bychom tak měli při výzkumu těchto jednotek zohledňovat i jejich zapojení v rámci synestézií.

Zadruhé u osob majících synestézii (kterých se nezdá být tak málo, jako se dříve předpokládalo) je velmi pravděpodobné, že jejich jazykové chování – alespoň v některých aspektech – je ovlivněno synestetickými projevy. Nabízí se paměťová specifika, které mohou mít vliv na produkci či recepci textu. Jednou z možností jejich specifického fungování by mohl být tzv. barevný priming, tj. představa, že určitá barva aktivuje slova, která daný synestetik zbarvuje stejným způsobem.

Zatřetí se zdá, že hranice mezi synestetičností a ne-synestetičností není příliš ostrá a že i ne-synestetici vykazují v určitých případech podobnosti se synestetiky. Simnerová et al. (2005) například na vzorku 375 ne-synestetiků ukázali, že existuje významná shoda v tom, jaké barvy ne-synestetici přiřazují k jednotlivým grafémům. Předpokládají tak, že „such similarities between populations suggested that grapheme-colour synaesthesia [...] may stem from an exaggeration of mechanisms for cross-modal association that are common to us all.“⁵⁸ (s. 1082)

Synestézie je specifickým projevem krosmodálních spojení. Je však třeba si uvědomit, že krosmodální spojení jsou v našem ne-synestetickém životě naprosto běžná. Některá krosmodální spojení je dokonce velice těžké „oddělit“ (příklad z osobní zkušenosti: nejsem schopen představit si chuť piva bez obrazu pullitru piva). A právě výzkum krosmodalit by mohl k našemu problému, teorii psaného jazyka, významně přispět. Například propojení grafémů a hlásek je z podstaty krosmodální. Dokonce bychom mohli – bez náležitých empirických dokladů a s vědomím určitého zveličení – říct, že spojení psaný jazyk – mluvený jazyk je spojení synestetické. Převedeme-li do synestetické terminologie např. Adamovy (2009) introspekce o vztahu psaného a mluveného jazyka při čtení, mohli bychom snad tvrdit, že psaný jazyk je zde „spouštěčem“ a mluvený jazyk „průvodcem“ („Introspekci jsme zjistili, že si graficky realizované znaky při čtení převádíme na onen vnitřní hlas, čili že je svým způsobem ‚slyšíme‘, ještě jinými slovy že si písemné znaky převádíme na znaky zvukové, jen nevokalizované.“, s. 226), pokud tedy nejde o to, že se tištěná forma plně nahrazuje zvukovou, nýbrž o to, že jsou spolupřítomné.

Myšlenku o synestetickém vztahu psaného a mluveného jazyka je samozřejmě doplnit empirickým zkoumáním. Vhodné je začít dotazníkovým zkoumáním zaměřeným na osobní

---

⁵⁸ „Takové podobnosti mezi populacemi poukazují na to, že synestézie písmena > barvy [...] může být založena na zesílení mechanismů krosmodální asociace, které jsou nám všem společné.“ [překlad JCh.]

zkušenosti – to by mělo naznačit, kudy je možné se v dalším výzkumu ubírat (Adam v citovaném textu například uvádí, že k podobnému zjištění jako on došla valná většina lidí, kterých se na to dotazoval, avšak nikoli všichni – lze tak předpokládat, že se zde budou projevat individuální rozdíly). Dotazník může pokládat otázky například na tyto věci: a) jestli daná osoba při přečtení písmena/číslice/slova slyší nebo si představuje zvuk této jednotky; b) jestli je schopna tento zvuk vědomě potlačit; c) nakolik je tato asociace silná; d) zda existuje rozdíl mezi jednotlivými jednotkami (např. písmena zvuk asociují, slova ne apod.) apod.

Na základě dotazníkových výzkumů pak lze na spojení psaných jednotek s „jejich“ zvuky vytvořit řadu experimentů analogických s těmi, které jsme v této kapitole představili (experimenty se Stroopovou úlohou, pupilometrie, neurofyziologické studie mozkové aktivace apod.). Otázkou rovněž může být, zda tato „synestézie“ funguje jednosměrně, tj. patrně od psaných jednotek (jakožto spouštěčů) k mluveným (jakožto průvodcům), nebo obousměrně, tj. i od mluvených jednotek k psaným.

Více o uvedených věcech poví až další výzkumy. Snad je však patrné, že synestézie a) není ryze ne-jazykový fenomén; b) je pro lingvistiku – alespoň potenciálně – zajímavá a lingvistika by se synestézií měla zabývat.

6. Závěr

V práci jsem se pokoušel o dvě související věci – identifikovat principy a základní aspekty možné budoucí teorie psaného jazyka a kriticky analyzovat dosavadní přístupy k věci.

Nová teorie psaného jazyka by měla být založena na principu primárnosti komunikace, principu přirozenosti systému a principu vyvrátitelnosti. Dále by se měla vyvarovat problémů, které jsem identifikoval u vybraných dřívějších přístupů, z nichž bych kromě problémů spojených s porušováním výše uvedených principů (které jsou nejčastější a ve výsledku nejzávažnější) zmínil zejména otázku práce se škálami (nejasnosti jejich vymezení) a neadekvátní používání empirických dat při argumentaci.

Solidní východiska pro novou teorii můžeme hledat v dosavadních empirických výzkumech zaměřených na konkrétní otázky spadající do oblasti psaného jazyka. Slibné jsou v tomto ohledu především dva představené modely psané produkce, které inkorporují jazykové (plánování, translace, přezkum) a ne-jazykové (paměť, task environment) aspekty komunikace a snaží se tak o co nejpřiléhavější popis procesů psaní. Cenné poznatky může poskytnout rovněž analýza chyb v psaní a promyšlené korpusové studie. Ukazuje se tak, že nová teorie musí být založena na širokých empirických základech.

Na příkladu experimentálního zkoumání stylových faktorů se ukazuje, jak je možné skloubit starší intuitivně založené představy s novějšími výzkumnými přístupy. Takové skloubení pak obohacuje naši znalost daného problému, a to jak negativně (poukazuje na pochybenost některých představ), tak pozitivně (přináší nové poznatky).

Souvislost fenoménu synestézie naznačuje, že by nová teorie měla být schopna komunikovat s jinými, dříve s lingvistikou nesouvisejícími obory. Aktuální výzkumy krosmodálních spojení se mohou stát inspirací pro řešení komplikovaného vztahu psaného a mluveného jazyka.

Nová, ucelená teorie je v tuto chvíli v nedohlednu, je však z principu naší povinností k ní směřovat. Čím více se realizuje empirických výzkumů v dané problematice, čím více konkrétních, vyvrátitelných poznatků budeme mít, tím blíže jí budeme. Necht' je tento běh na dlouhou trať všem lingvistům co nejpříjemnější.

... to be continued...

Bibliografie

- Adam, R. (2009): Za empiricky adekvátní teorii písemné komunikace. *Slovo a slovesnost*, 69, s. 221–230.
- Alves, R. A. – Castro, S. L. – Olive, T. (2007): Execution and pauses in writing narratives: Processing time, cognitive effort and typing skill. *International journal of psychology*, 43, s. 969–979.
- Ashby, W. R. (1965): Soustavy a informace. *Vesmír*, 44, s. 116–118.
- Barnett, K. et al. (2009): An exploratory study of linguistic - colour associations across languages in multilingual synaesthetes. *The quarterly journal of experimental psychology*, 62, s. 1343–1355.
- Barnett, K. et al. (2008): Familial patterns and the origins of individual differences in synaesthesia. *Cognition*, 106, s. 871–893.
- Baron Cohen, S. et al. (1996): Synaesthesia: prevalence and familiarity. *Perception*, 25, s. 1073–1079.
- Baron Cohen, S. (1996): Is there a normal phase of synaesthesia in development? *PSYCHE*, <<http://www.theassc.org/files/assc/2357.pdf>>.
- Baron Cohen, S. – Wyke, M. – Binnie, C. (1987): Hearing words and seeing colours: an experimental investigation of a case of synaesthesia. *Perception*, 16, s. 761–767.
- Beeli, G. – Esslen, M. – Jäncke, L. (2007): Frequency correlates in grapheme-color synaesthesia. *Psychological science*, 18, s. 788–792.
- Berlin, B. – Kay, P. (1969): *Basic colour terms: Their universality and evolution*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Bermel, N. (2000): *Register variation and language standards in Czech*. Mnichov: Lincom Europa.
- Biber, D. (1986): Spoken and written textual dimensions in English: Resolving the contradictory findings. *Language*, 62, s. 384–414.
- Blankenship, J. (1962): A linguistic analysis of oral and written style. *Quarterly journal of speech*, 48, s. 419–422.
- Cleland, A. – Pickering, M. (2006): Do writing and speaking employ the same syntactic representations? *Journal of memory and language*, 54, s. 185–198.
- Cohen Kadosh, R. et al. (2005): When blue is larger than red: Colors influence numerical cognition in synesthesia. *Journal of cognitive neuroscience*, 17, s. 1766–1773.
- Cohen Kadosh, R. – Henik, A. (2006): When a line is a number: Color yields magnitude information in a digit-color synesthete. *Neuroscience*, 137, s. 3–5.

Cohen Kadosh, R. – Henik, A. – Walsh, V. (2007): Small is bright and big is dark in synaesthesia. *Current biology*, 17, s. 834–835.

Cohen Kadosh, R. – Henik, A. – Walsh, V. (2009): Synaesthesia: learned or lost? *Developmental science*, 12, s. 484–491.

Cytowic, R. (2002): *Synesthesia: A union of the senses*. 2. vyd. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Čech, R. (2005): Limity (nejen jazykovědného) strukturalismu. *Slovo a slovesnost*, 66, s. 19–31.

Daneš, F. (1995): O spisovné a obecné češtině. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: FF UK, s. 92.

Daneš, F. – Doležel, L. – Hausenblas, K. – Váhala, F. (1957): *Kapitoly z praktické stylistiky*. 2. vyd. Praha: Orbis.

Day, S. (2005): Some demographic and socio-cultural aspects of synesthesia. In: *Synesthesia: Perspectives from cognitive neuroscience*. Oxford: Oxford University Press, s. 11–33.

Dixon, M. et al. (2006): The role of meaning in grapheme-colour synaesthesia. *Cortex*, 42, s. 243–252.

Dixon, M. – Smilek, D. – Merikle, P. (2004): Not all synaesthetes are created equal: Projector versus associator synaesthetes. *Cognitive, affective, & behavioral neuroscience*, 4, s. 335–343.

Eagleman, D. et al. (2007): A standardized test battery for the study of synesthesia. *Journal of neuroscience methods*, 159, s. 139–145.

Eckert, P. (2008): Variation and the indexical field. *Journal of sociolinguistics*, 12, s. 453–476.

Eigler, G. (1996): Methoden der Textproduktionsforschung. In: *Writing and Its Use / Schrift und Schriftlichkeit*. Vol. 2. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 992–1004.

Encyklopedický slovník češtiny (2002): Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Flégr, J. (2007): *Zamrzlá evoluce*. Praha: Academia.

Fried, M. – Östman, J.-O. (2004): Construction grammar. A thumbnail sketch. In: *Construction grammar in a cross-language perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 11–86.

Galbraith, D. (1999): Writing as a knowledge-constituting process. In: *Knowing what to write: Conceptual processes in text production*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 137–157.

Goldin-Meadow, S. – Mayberry, R. (2001): How do profoundly deaf children learn to read? *Learning disabilities research & practice*, 16, s. 222–229.

Grossenbacher, P. – Lovelace, C. (2001): Mechanisms of synesthesia: cognitive and physiological constraints. *Trends in cognitive sciences*, 5, s. 36–41.

- Haas, W. (1976): Writing: the basic options. In: *Writing without letters*. Edinburgh: Manchester University Press, s. 131–208.
- Harris, R. (1994): Semiotic aspects of writing. In: *Writing and Its Use / Schrift und Schriftlichkeit. Vol. 1*. Berlín – New York: Walter de Gruyter, s. 41–48.
- Hausenblas, K. (1955): K základním pojmům jazykové stylistiky. *Slovo a slovesnost*, 16, s. 1–15.
- Hausenblas, K. (1996): Komplexní a simplexní styly. In: *Od tvaru ke smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Praha: FF UK, s. 79–86.
- Havránek, B. (1963): Stylistika. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: ČSAV, s. 77–80.
- Havránek, B. – Jedlička, A. (1960): *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- Hayes, J. (2006): New directions in writing theory. In: *Handbook of writing research*. New York: Guilford press, s. 28–40.
- Hayes, J. – Flower, L. (1981): A cognitive process theory of writing. *College composition and communication*, 32, s. 365–387.
- Hlavsa, Z. – Dokulil, M. (2000): Zvuková a grafická stránka jazyka. In: *Čeština – Řeč a jazyk*. Praha: ISV, s. 42–54.
- Hoffmannová, J. (1992): Mluvené a psané texty ve vzájemných citacích (aluzích). *Stylistyka*, 1, s. 67–81.
- Hubáček, J. (1987): *Učebnice stylistiky*. Praha: SPN.
- Chafe, W. (1994): *Discourse, consciousness, and time*. Chicago – Londýn: The University of Chicago Press.
- Chafe, W. (1982): Integration and involvement in speaking, writing, and oral literature. In: *Spoken and written language. Exploring orality and literacy*. Norwood, NJ: ALEX, s. 35–52.
- Chafe, W. (1986): Linguistic differences produced by differences between speaking and writing. In: *Literacy, language, and learning*. New York: Cambridge University Press, s. 105–123.
- Chafe, W. – Tannen, D. (1997): The relation between spoken and written language. *Annual review of anthropology*, 16, s. 383–407.
- Chenoweth, A. – Hayes, J. (2003): The inner voice in writing. *Written communication*, 20, s. 99–118.
- Chloupek, J. (1974): *Knižka o češtině*. Praha: Odeon.
- Chomsky, N. (1965): *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Mass.: MIT press.
- Chromý, J. (2006): Vachkovo pojetí psaného jazyka v kontrastu s běžnou (nejen internetovou) komunikací. *Čeština doma a ve světě*, 9, s. 53–57.

- Jakobson, R. (1971): On the relation between visual and auditory signs. In: *Selected writings 2. Word and language*. The Hague: Mouton, s. 338–344.
- Jakobson, R. (1962): Retrospect. In: *Selected writings 1. Phonological studies*. The Hague: Mouton, s. 631–658.
- Jakobson, R. – Halle, M. (1962): Phonology and phonetics. In: *Selected writings 1. Phonological studies*. The Hague: Mouton, s. 464–504.
- Jedlička, A. – Formánková, V. – Rejmánková, M. (1970): *Základy české stylistiky*. Praha: SPN.
- Jespersen, O. (1992): *Philosophy of grammar*. Chicago: The University of Chicago press.
- Just, M. – Carpenter, P. (1987): *The psychology of reading and language comprehension*. Boston, Mass. – Londýn: Allyn and Bacon.
- Kellogg, R. (1987): Writing performance: Effects of cognitive strategies. *Written communication*, 4, s. 269–289.
- Koch, P. (1997): Orality in literate cultures. In: *Writing development. An interdisciplinary view*. Amsterdam: John Benjamins, s. 149–178.
- Koch, P. – Oesterreicher, W. (1985): Sprache der Nähe – Sprache der Distanz: Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. *Romanistisches Jahrbuch*, 36, s. 15–43.
- Kořenský, J. (1991): K vzájemným vztahům a vývoji základních pojmů pražské školy. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 206–212.
- Krčmová, M. (1991): Stálé komunikativní faktory a možnosti jejich využití při deskripci stylu. In: *Všeobecné a specifické otázky jazykové komunikácie*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta, s. 78–85.
- Labov, W. (1972): The social stratification of (r) in New York City department stores. In: *Sociolinguistic patterns*. Oxford: Blackwell, s. 43–69.
- Langacker, R. (1987): *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford university press.
- Leijten, M. – Van Waes, L. (2006): Inputlog: New perspectives on the logging of on-line writing processes in a Windows environment. In: *Computer keystroke logging: Methods and applications*. Oxford: Elsevier, s. 73–93.
- Lurija, A. R. (1976): *O historickém vývoji poznávacích procesů*. Praha: Academia.
- Lyons, J. (1972): Human language. In: *Non-verbal communication*. Cambridge: Harvard University Press, s. 49–85.

- MacKay, D. (1993): Slips of the pen, tongue, and typewriter: A contrastive analysis. In: *Linguistic disorders and pathologies*. Berlín: De Gruyter, s. 66–72.
- Mathesius, V. (1942): Řeč a sloh. In: *Čtení o jazyce a poesii*. Praha: Družstevní práce, s. 11–102.
- Maurer, D. (1993): Neonatal synesthesia: implications for the processing of speech and faces. In: *Developmental neurocognition: Speech and face processing in the first year of life*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, s. 109–124.
- Mills, C. et al. (2002): The color of two alphabets for a multilingual synesthete. *Perception*, 13, s. 1371–1394.
- Mills, C. – Boteler, E. – Oliver, G. (1999): Digit synaesthesia: A case study using a Stroop-type test. *Cognitive neuropsychology*, 16, s. 181–191.
- Mistrík, J. (1969): *Štylistika slovenského jazyka*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Mistrík, J. (1972): Vectors of style-forming stimuli. *Recueil linguistique de Bratislava*, 3, s. 109–117.
- Mluvnice češtiny 2* (1986): Praha: Academia.
- Novák, P. (2010): Rozhovor s Pavlem Novákem. In: *Lingvistika a jazyková realita*. Praha: Akropolis, s. 301–306.
- Odgaard, E. – Flowers, J. – Bradman, L. (1999): An investigation of the cognitive and perceptual dynamics of a colour-digit synaesthete. *Perception*, 28, s. 651–664.
- Olson, D. (1997): On the relationship between speech and writing. In: *Writing development: An interdisciplinary view*. Amsterdam: John Benjamins, s. 3–20.
- Ong, W. J. (2006): *Technologizace slova*. Praha: Karolinum.
- Pauliny, E. (1955): O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka. *Slovo a slovesnosť*, 16, s. 17–24.
- Paulsen, H. G. – Laeng, B. (2006): Pupillometry of grapheme-color synaesthesia. *Cortex*, 42, s. 290–294.
- Pinker, S. (1994): *The language instinct. The new science of language and mind*. Londýn: Penguin Books.
- Piolat, A. et al. (1996): Charge mental et mobilisation des processus rédactionnels: examen de la procédure de Kellogg. *Psychologie française*, 41, s. 339–354.
- Piolat, A. et al. (1999): SCRIPTKELL: A tool for measuring cognitive effort and time processing in writing and other complex cognitive activities. *Behavior research methods, instruments, & computers*, 31, s. 113–121.
- Piolat, A. – Kellogg, R. – Farioli, F. (2001): The triple task technique for studying writing processes: On which task is attention focused? *Current psychology letters*, 4, s. 67–83.

Popper, K. (1998): Teorie vědy ve vývojově technickém a logickém pohledu. In: *Život je řešení problémů: o poznání, dějinách a politice*. Praha: Mladá fronta, s. 15–40.

Příruční mluvnice češtiny (1995): Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Ramachandran, V. S. – Hubbard, E. M. (2003a): Hearing colors, tasting shapes. *Scientific American*, 288, s. 52–59.

Ramachandran, V. S. – Hubbard, E. M. (2001): Synaesthesia: A window into perception, thought and language. *Journal of consciousness studies*, 8, s. 3–34.

Ramachandran, V. S. – Hubbard, E. M. (2003b): The phenomenology of synaesthesia. *Journal of consciousness studies*, 10, s. 49–57.

Ransdell, S. (1995): Generating thinking-aloud protocols: Impact on the narrative writing of college students. *The American journal of psychology*, 108, s. 89–98.

Rich, A. – Bradshaw, J. – Mattingley, J. (2005): A systematic, large-scale study of synaesthesia: implications for the role of early experience in lexical-colour associations. *Cognition*, 98, s. 53–84.

Sacks, H. – Schegloff, E. – Jefferson, G. (1974): A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language*, 50, s. 696–735.

de Saussure, F. (1996): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.

Shepard, C. – Giles, H. – Le Poire, B. (2001): Communication accommodation theory. In: *The new handbook of language and social psychology*. Chichester: Wiley, s. 33–56.

Simner, J. (2006): Beyond perception: synaesthesia as a psycholinguistic phenomenon. *Trends in cognitive sciences*, 11, s. 23–29.

Simner, J. et al. (2009): Early detection of markers for synaesthesia in childhood populations. *Brain*, 132, s. 57–64.

Simner, J. et al. (2005): Non-random associations of graphemes to colours in synaesthetic and non-synaesthetic populations. *Cognitive neuropsychology*, 22, s. 1069–1085.

Simner, J. et al. (2006a): Synaesthesia: The prevalence of atypical cross-modal experiences. *Perception*, 35, s. 1024–1033.

Simner, J. – Glover, L. M. (2006b): Linguistic determinants of word colouring in grapheme-colour synaesthesia. *Cortex*, 42, s. 281–289.

Simner, J. – Haywood, S. (2009): Tasty non-words and neighbours: The cognitive roots of lexical gustatory synaesthesia. *Cognition*, 110, s. 171–181.

Simner, J. – Ward, J. (2006): Synaesthesia: The taste of words on the tip of the tongue. *Nature*, 444, s. 438.

Smilek, D. et al. (2002): Concept driven color experiences in digit-color synesthesia. *Brain and cognition*, 48, s. 570–573.

Smilek, D. et al. (2007): Grapheme frequency and color luminance in grapheme-color synaesthesia. *Psychological science*, 18, s. 793–795.

Současná stylistika (2008): Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Sperling, J. et al. (2006): Neuronal correlates of colour-graphemic synaesthesia: A fMRI study. *Cortex*, 42, s. 295–303.

Szmrecsányi, B. (2004): On operationalizing syntactic complexity. In: *Le poids des mots*. Lovain: Presses universitaires de Louvain, s. 1031–1039.

Torrance, M. – Galbraith, D. (2006): The processing demands of writing. In: *Handbook of writing research*. New York: Guilford, s. 67–80.

Trávníček, F. (1953): *O jazykovém slohu*. Praha: SPN.

Ulich, E. (1957): Synästhesie und Geschlecht. *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie*, 4, s. 31–57.

Underwood, G. – Batt, V. (1996): *Reading and understanding*. Cambridge, Mass.: Blackwell.

Vachek, J. (1973): *Written language: General problems and problems of English*. The Hague – Paříž: Mouton.

Van Waes, L. – Schellens, P. J. (2003): Writing profiles: the effect of the writing mode on pausing and revision patterns of experienced writers. *Journal of pragmatics*, 35, s. 829–853.

Veselý, L. (v tisku): O vidu slovesa soustředit se. *Naše řeč*.

Volín, J. (2007): *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Praha: Epoque.

Ward, J. et al. (2007): Varieties of grapheme-colour synaesthesia: A new theory of phenomenological and behavioural differences. *Consciousness and cognition*, 16, s. 913–931.

Ward, J. – Simner, J. (2005): Is synaesthesia an X-linked dominant trait with lethality in males? *Perception*, 34, s. 611–623.

Ward, J. – Simner, J. (2003): Lexical-gustatory synaesthesia: linguistic and conceptual factors. *Cognition*, 89, s. 237–261.

Ward, J. – Simner, J. – Auyeung, V. (2005): A comparison of lexical-gustatory and grapheme-colour synaesthesia. *Cognitive neuropsychology*, 22, s. 28–41.

Witthoft, N. – Winawer, J. (2006): Synesthetic colors determined by having colored refrigerator magnets in childhood. *Cortex*, 42, s. 175–183.

Yaro, C. – Ward, J. (2007): Searching for Shereshevskii: What is superior about the memory of synaesthetes? *The quarterly journal of experimental psychology*, 60, s. 681–695.

Yngve, V. (2004): Issues in hard-science linguistics. In: *Hard-science linguistics*. London: Continuum, s. 29–41.

Yngve, V. (1986): *Linguistics as a science*. Bloomington – Indianapolis: Indiana university press.

Abstrakt v českém jazyce

Práce se snaží vymezit principy a základní aspekty možné budoucí teorie psaného jazyka a kriticky analyzovat dosavadní přístupy k věci. V první kapitole jsou představena východiska práce a vymezeny základní principy, na kterých je závislý výklad v kapitolách dalších. Druhá kapitola je věnována neempirickým přístupům k psanému jazyku a snaží se představovat vybraná pojetí psaného jazyka a kriticky reflektovat jejich teoretický dosah. Ve třetí kapitole jsou reflektovány vybrané empirické přístupy k psanému jazyku a je ukazováno, jakým způsobem mohou konkrétní empirická zkoumání a empiricky založené poznatky pomoci při vytváření teorie. Čtvrtá kapitola podává kritický přehled koncepce stylových faktorů v české a slovenské lingvistice. V její druhé části jsou pak na příkladu konkrétního experimentu zabývajícího se stylovými faktory připravenost a nepřipravenost nastíněny možnosti validnějšího a reliabilnějšího přístupu k tomuto problému. Pátá kapitola je věnována problematice synestézie v souvislosti s psaným jazykem – cílem tak je propojit výzkumnou oblast, která by z hlediska autonomní lingvistiky byla považována za ne-lingvistickou, s výsostně lingvistickými problémy.

Abstrakt v anglickém jazyce

The purpose of this thesis is to identify the principles and main aspects of a possible future theory of written language and to critically analyze the existing approaches to this issue. The first chapter outlines the main principles serving as a background for the other parts of the thesis. The second chapter deals with non-empirical approaches to the written language: it introduces selected conceptions of the written language and attempts to critically reflect their theoretical impact. In the third chapter, selected empirical approaches to the written language are considered; it shows how particular empirical researches and empirically based findings could help in the formation of a new theory. The fourth chapter offers a critical review of the conception of the style-forming agents in the Czech and Slovak linguistics. In its second part, possibilities of a more valid and reliable approach to this issue are shown using the example of an experiment on style-forming agents preparedness and unpreparedness. The fifth chapter considers the phenomenon of synaesthesia in the relationship to the written language: the aim is to connect a research area, which would be considered as non-linguistic in the eyes of autonomous linguistics, with paramount linguistic problems.